

VYTAUTAS ŽALYS
Lietuvos užsienio reikalų ministerija

KITAS JURGIS BALTRUŠAITIS

ANOTACIJA. Straipsnyje nagrinėjama ilgamečio Lietuvos atstovo sovietų Rusijoje, nuo 1922 m. vasaros nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Sovietų Sąjungoje Jurgio Baltrušaičio diplomatinė veikla, aptariami jos rezultatai. Dėmesys sutelktas į keletą probleminių momentų: tiriama aplinka, kurioje formavosi J. Baltrušaičio pažiūros, vėliau galėjusios turėti įtakos ir jo diplomatinei veiklai; remiantis archyviniais dokumentais, t. y. paties J. Baltrušaičio politiniais pranešimais, jo diplomatine korespondencija, pristatoma kontroversiška jo pozicija santykių su SSRS atžvilgiu; aptariami įtempti J. Baltrušaičio santykiai su Lietuvos vadovybe, nagrinėjamos nuolat kildavusių konfliktų priežastys, analizuojamos J. Baltrušaičio bendravimo su Užsienio reikalų ministerijos vadovybe metodikos ir algoritmai; įvertinami J. Baltrušaičio paties sau prisiskirtos „geopolitinės misijos“ rezultatai.

RAKTINIAI ŽODŽIAI: Jurgis Baltrušaitis, Lietuvos Respublika, Lietuvos pasiuntinybė Maskvoje, bolševizmas, Sovietų Sąjunga, Lenkija, Lietuvos užsienio reikalų ministerija.

ABSTRACT. The article examines and discusses the diplomatic activities and accomplishments of Jurgis Baltrušaitis, the long-standing envoy of Lithuania to the Soviet Union. The study is focused on several problematic moments of the envoy's work in Moscow, especially the unique environment in which Baltrušaitis's geopolitical views took shape and which later seemed to have influenced his diplomatic activities. The archival materials used in the article (they include Baltrušaitis's political reports and his diplomatic correspondence) reveal the Lithuanian envoy's controversial position regarding relations with the USSR. The study also discusses Baltrušaitis's tense relations with the Ministry of Foreign Affairs and the reasons for the constant conflicts with the leadership of Lithuania, analyses the algorithms of the envoy's communications with the Ministry of Foreign Affairs, and provides an assessment of the results of the 'geopolitical mission' that Jurgis Baltrušaitis aspired to achieve.

KEYWORDS: Jurgis Baltrušaitis, Republic of Lithuania, diplomatic mission of Lithuania in Moscow, Bolshevism, Soviet Union, Poland, Ministry of Foreign Affairs of Lithuania.

Įvadas

Jurgio Baltrušaičio vardu Lietuvoje pavadinta gatvių, mokyklų, įsteigtos ir teikiamos premijos, rašomos monografijos, straipsniai, rengiamos parodos ir konferencijos, kuriami dokumentiniai filmai. Lietuvos Seimui 2023-uosius paskelbus poeto Jurgio Baltrušaičio metais, balandžio pabaigoje išleistas dar vienas pašto ženklas bei pirmos dienos vokas, skirtas J. Baltrušaičio 150-osioms gimimo metinėms paminėti, šia proga surengta nemažai renginių.

Tokio išskirtinio valdžios, visuomenės, akademinės ir kultūrinės bendruomenės, žiniasklaidos dėmesio sulaukia retas Lietuvos kūrėjas, juo labiau diplomatas. Sovietinėje Lietuvoje gimusi, Kovo 11-osios Lietuvoje tęsiama J. Baltrušaičio garbinimo tradicija įsitvirtino mūsų viešajame gyvenime. Šią tradiciją atspindi ir istoriko dr. Česlovo Laurinavičiaus straipsnio pavadinimas: „Jurgis Baltrušaitis – vilties diplomatas“*. Bet ar tikrai diplomatas J. Baltrušaitis nusipelnė būti Nepriklausomos Lietuvos herojumi?¹

Kultūrinės erdvės pasirinkimo ir diplomatinės karjeros kontroversijos

Kaip teigia prof. Bronius Vaškėlis, J. Baltrušaičio gyvenime būta daug įvairių prieštarų, bet daugiausia jų kildavo dėl santykių su Lietuva². Gyvendamas Maskvoje mėnesius, kartais metus praleisdavo Europos kurortuose ir miestuose, važiuodavo *per* Lietuvą, bet ne į Lietuvą. Adomas Jakštas apie J. Baltrušaičio ir panašaus likimo kultūros emigrantų padėtį 1923 m. rašė:

Ką jiems galėjo duoti vargšė, visų apleista jų tėvynė?! Nieko. Kas galėjo joje suprasti jų aukštas svajones?! Niekas. Na, jie ir kreipėsi kitur, kitiems dievams apsiėmė tarnauti <...>. Išsižadėjęs Lietuvos, [Baltrušaitis] nė minėti nemini jos savo eilėse. Nepamilo jis

* Č. Laurinavičiaus straipsnio pavadinimas stebėtinai neatitinka jo turinio. Į rusų kalbą išversto straipsnio pavadinimas baigiamas klausuku, lietuviškajame jo nėra. Žr.: Č. Laurinavičius, Jurgis Baltrušaitis – vilties diplomatas, *Jurgis Baltrušaitis: poetas, vertėjas, diplomatas*, red. D. Mitaitė, Vilnius, 1999, p. 139–146.

¹ Autorius dėkoja Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA) Dokumentų sklaidos skyriaus vedėjai Džiugintai Kasiulaitienei už pagalbą ieškant archyvinių dokumentų. Nuoširdus ačiū ir kolegoms, priitarusiems šio teksto atsiradimui ir padėjusiems autoriui kritinėmis pastabomis bei dalykiniais patarimais.

² B. Vaškėlis, Jurgio Baltrušaičio kolizijos kelyje į lietuvių literatūrą, *Žvilgsnis iš atokiau*, t. I, sud. D. Kuizininė, Vilnius, 2004, p. 13.

nė priglaudusios jį Rusijos <...>. Jo vienatinė tėvynė – tai kosmopolitiškai parnasiškoji svajonės sritis su savo „krikštolo pilimi“ ir kitokiais panašiais gražumais... Kaip pavadins Baltrušaitį ateityje lietuviai, neapsiimam spėti. Galiu tik drąsiai pranašauti, jog jis, kaip inteligentas, savo krašto nė kiek nepamilėjęs ir jam netarnavęs, neras Lietuvoje meilės³.

Kai kurias A. Jakšto įžvalgas patvirtino ir net papildė pats J. Baltrušaitis, rašydamas apie savo išgyvenimus Pirmojo pasaulinio karo metais. Jo laiškuose rusų simbolistui Viačeslavui Ivanovui daug nuogaštavimų ir samprotavimų apie rusų pralaimėjimus, tikėjimo Rusijos pergale. J. Baltrušaitis sukrestas dėl Varšuvos ir kitų Rusijos imperijos vietovių praradimo! Tuo pačiu metu vienas po kito vokiečiai užiminėjo Lietuvos miestus, bet J. Baltrušaičio laiškuose apie tai nėra nė mažiausios užuominos. Kaip pastebi B. Vaškelis, „atrodo, Baltrušaičio žvilgsnis aprėpia visą Europą, stabteldamas ties ryškesniais žemėlapiu taškais. Tėviškė – Lietuva lemtinguose imperijų sprendžiamuose įvykiuose tebuvo mažas dėmesio nevertas lopinėlis!“⁴ A. Jakštas klydo kitur: meilės ir pagarbos J. Baltrušaičiui Lietuvoje netrūksta!

Sudėtingų J. Baltrušaičio santykių su Lietuva kontekste aktualiai skamba vieno žymiausių rusų „sidabro amžiaus“ literatūros specialistų filologo Nikolajaus Kotreliovo įžvalga: Jurgis Baltrušaitis „be abejonės, imperinės kultūros žmogus. Ilgai nebuvo nacionalinės kultūros žmogus. Tai ne denacionalizacija, o kultūrinis pasirinkimas, kaip, pavyzdžiui, [Adomo] Mickevičiaus. Tai didelės kultūros, kaip didesnės erdvės, pasirinkimas“⁵.

Veikiamas „didesnės kultūrinės erdvės“ J. Baltrušaitis praleido didžiąją savo gyvenimo dalį. Savanoriška emigracija į rusų kultūrinę erdvę jokiū būdu nemenkina jo kaip kūrėjo nuopelnų, bet neišvengiamai kyla klausimas, ar XIX–XX a. sandūroje visiškai suprantamas gabaus jaunuolio išvykimas iš Lietuvos (kur tuo metu dar galiojo spaudos draudimas) į Maskvą, nepalyginti aktyvesnę ir turtingesnę kultūrinę erdvę, vėliau galėjo daryti įtaką ir J. Baltrušaičio kaip diplomato darbui? Kitaip tariant, ar susitapatinimas su rusų kultūra ir rusofilškos nuotaikos galėjo paveikti Lietuvos atstovo sovietų Rusijoje, vėliau – nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Sovietų Sąjungoje J. Baltrušaičio pažiūras ir veiklą?

³ Ten pat, p. 15–16.

⁴ Ten pat, p. 16.

⁵ Pastaruosius šimtą metų niekas apie Jurgį Baltrušaitį rimtai nekalbėjo. Pokalbis su Nikolajumi Kotreliovu ir Jevgenijumi Cymbalu, kalbėjosi M. Čepaitytė, *Literatūra ir menas*, 2016, nr. 29–30.

Bolševizmas, bolševikinė Rusija, „naujoji rusų tauta“ Lietuvos atstovo sovietų Rusijoje Jurgio Baltrušaičio pranešimuose (1921–1922)

Lietuvoj Baltrušaitį vieni labai peikė, kiti labai gyrė...

(Petras Klimas⁶)

Baltrušaitis nebuvo nei sovietinės santvarkos apologetas, nei priešiška nusistatęs nepriklausomos Lietuvos valdžios žmonėms, kaip kad sovietai bando įrodinėti.

(Bronius Vaškėlis⁷)

Man niekada nekilo abejonių dėl B. prisirišimo prie Lietuvos ir lietuvių tautos <...>.

Bet su naujųjų laikų (periodo tarp abiejų karų) lietuvių visuomene jis nebesutapo.

(Albertas Gerutis⁸)

Kurią Rusiją pažinojo Jurgis Baltrušaitis?

Iš dalies sutikdami su prof. B. Vaškėlio ir dr. A. Geručio teiginiais, siūlytume paanalizuoti pirmaisiais J. Baltrušaičio diplomatinės karjeros metais siųstus pranešimus Užsienio reikalų ministerijai (toliau – URM), leidžiančius geriau pažinti šią sudėtingą ir prieštarą asmenybę. Pirmiausia tektų priminti aplinkybes, dėl kurių poetas J. Baltrušaitis tapo Lietuvos atstovu bolševikinėje Rusijoje. Į šias atsakingas pareigas J. Baltrušaitį rekomendavo du įtakingi jo draugai – Tomas Naruševičius-Norus (toliau – Naruševičius) ir Petras Klimas, 1920 m. vasarą atvykę į Maskvą derėtis dėl Taikos sutarties pasirašymo. Kodėl pasirinktas kaip tik J. Baltrušaitis? Iš visų motyvų, kuriais jie vadovavosi, svarbiausi buvo du: Rusijos pažinimas ir platūs ryšiai bei pažintys Maskvoje.

Ne visi Kaune pritarė šiai kandidatūrai, ne visus įtikino T. Naruševičiaus ir P. Klimo nurodytieji motyvai. Pagrindo abejoti būta. J. Baltrušaitis tikrai gerai pažinojo rusus ir Rusiją, bet *kurią* Rusiją? Tikrai ne bolševikinę. Jis neblogai suvokė imperinę Rusiją, labiausiai jos sostinės kultūrinį gyvenimą. Apie politinius procesus ikirevoliucinėje Rusijoje, to meto užsienio politiką, apskritai tarptautinę padėtį jis galėjo turėti tik pačių bendriausių žinių. Politika poetą simbolistą J. Baltrušaitį tuo metu vargu ar domino. Prasidėjus Pirmajam pasauliniam karui, labiausiai po bolševikinio perversmo, visiems nenoromis teko susidomėti politika, nes dėl naujųjų realiųjų nepaisymo net ir poetai galėjo sulaukti liūdnų pasekmių.

⁶P. K l i m a s, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius, 1991, p. 32.

⁷B. Vaškėlio 1973 02 23 laiškas dr. A. Geručiiui (autoriaus archyvas).

⁸A. Geručio 1973 03 08 laiškas B. Vaškėliui (autoriaus archyvas).

Vis dėlto ką apie bolševikinę Rusiją galėjo žinoti Maskvos rašytojų organizacijos pirmininkas J. Baltrušaitis 1920 m. vasarą, T. Naruševičiaus ir P. Klimo *Kniažij Dvor* (*Княжий Двор*) viešbutyje kalbinamas stoti į Lietuvos diplomatinę tarnybą? Matyt, ne daug. Pirmaisiais metais po perversmo bolševikinės Rusijos chaosas vargu ar buvo suprantamas ne tik J. Baltrušaičiui, bet ir tiems keliems užsienio valstybių diplomatams, tuo metu dirbusiems Maskvoje. Bolševikinės Rusijos ekspertų tuo metu nė negalėjo būti, nes pats bolševikinės valstybės modelis dar nebuvo nusistovėjęs, tiesą pasakius, tokių modelių būta net keli (Vladimiro Lenino, Levo Trockio, Nikolajaus Bucharino ir kt.). Kuriuo keliu pasuks bolševizmas Rusijoje, priklausė nuo daugelio aplinkybių, taip pat ir nuo vidinių bolševikų partijos kovų baigties.

Žinoma, plačių J. Baltrušaičio ryšių Maskvoje būta, tiesa, labai specifinio pobūdžio. Poetas netapo Maskvos kultūrinio gyvenimo žvaigžde, bet sostinės inteligentijos ir bohemos sluoksniuose jis buvo žinoma figūra. Tarp jo draugų būta iškilų rašytojų, poetų, dramaturgų ir pan. Paskirtas Lietuvos atstovu jis dar neturėjo pažinčių tarp bolševikų elito ar Užsienio reikalų liaudies komisariate (*Народный комиссариат по иностранным делам*) (toliau – NKID), tuo metu ir negalėjo turėti. Ryšius šiuose sluoksniuose J. Baltrušaitis užmegs gerokai vėliau. Diplomatinės karjeros pradžioje jis tebesisuko Maskvos bohemoje, kurios atstovai, suprantama, gyvai aptarinėjo Rusijos ir savo pačių likimą. Skaitant J. Baltrušaičio 1920–1922 m. į Kauną siųstus pranešimus, sunku atsikratyti įspūdžio, kad kaip tik rusų bohemos sluoksniuose jis sėmėsi žinių apie naujosios Rusijos gyvenimą, bolševizmą ir bolševikų politiką. Nuomonių šiais klausimais įvairovė J. Baltrušaičio artimiausioje aplinkoje atsispindi ir jo politiniuose pranešimuose – jiems būdingos ryškios spalvos, emocijos, drąsios, bet ne visada tikroviškos prognozės, gausu prieštarių, pranašysčių, žinoma, ir netikslios informacijos.

Apie „naujosios rusų tautos“ energetiką

Apie naujas bolševizmo tendencijas Lietuvos atstovas Maskvoje rašė taip⁹: Komunizmo teorijoje, tarybų ideologijoje – pradeda formotis nauja dvasia, nauji obalsiai, nepaprastos komunizmo tendencijos. O jų vardas yra energetika [pabraukta J. Baltrušaičio – V. Ž.]. Bolševikai pradeda manyti, kad žmogaus turtas yra ne jo padirbti daiktai, o suma organizuotų darbo jėgų (fizikos prasmėje), tautos išmaniai organizuota energija. Ši nauja tarybų virėjų tendencija neša su savimi asmens energijos išlaisvinimą, iniciatyvos laisvę ir t. t. Tai yra bolševikų politinės taktikos pamatinis pakeitimas.

⁹J. Baltrušaičio 1921 11 28 pranešimas ministrui J. Purickiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 108, l. 28–28v.

Kai J. Baltrušaitis rašė apie bolševikų masių energetiką, išlaisvinančią ir „asmens energiją“, tariamai skatinančią iniciatyvos laisvę, Rusijoje dar nebuvo pasibaigęs raudonasis teroras. Ši aplinkybė nesutrukdė jam toliau plėtoti „naujos tautos energijos“ koncepto. Diplomatai, kurio šalis prieš dvejus metus vos sugebėjo apsiginti nuo „išmaniai organizuotos“ bolševikinės energijos pliūpsnio, ne visai įprasti pasvarstymai. Nebent teroras šiame koncepte suvokiamas kaip sudėtinė šios „energetikos“ dalis.

J. Baltrušaitis neslėpė tikėjimo bolševikų sėkme. Esą prancūzai labai klysta manydami, kad Rusijai atsigauti prireiks 30–50 metų. „Tai milžiniška klaida. Rusija atsigaus bėgyje 2–3 metų“, – šviesias badaujančios, chaose paskendusios bolševikinės Rusijos perspektyvas piešė Lietuvos atstovas ir toliau tęsė:

Aš jau ne kartą raportavau Ministerijai, jog rusų tauta iš visų savo vargų, iš komunistinės kraujo pirties keliasi, jei tik jau neatsikėlė, kaip visiškai nauja, nepanaši į senąją, tauta. Jos aktyvi energija žymiai didesnė nei žmonijai žinoma. Naujajai rusų tautai reikia tik atsikratyti bado ir nuo epidemijų, ir darbo, energijos stebuklai bus neišpasakytai vaisingi. Tai patvirtins kiekvienas, kuris įsižiūri į Rusijos dabartinį prakaitą¹⁰.

Ko vertos tokios pranašystės? Rusijos ateityje laukė ne suklestėjimas, o masinė kolektyvizacija ir industrializacija, kainavusi rusų tautai milijonus gyvybių. Teroras, lageriai, badmetis, vėliau visuotinis nepriteklis – tokia tat buvo Rusijos ateitis, kurią turėjo progos stebėti ir pats J. Baltrušaitis. Tačiau bolševizmo realijos nesutrukdė jam raginti pažangos keliu tvirtai žengiančią Lietuvą nenuleisti žvilgsnio nuo energijos bangų skaulajamos Rusijos – Sovietų Sąjungos.

Kitame pranešime J. Baltrušaitis rašė apie Lenino pastangomis Rusijoje vykstantį „laisvių atstatymą“. Suprask, bolševikų suteiktos laisvės toli pranoko senąsias... Esą Lenino dėka „kraštas, dar neseniai panašus į numirėlį“, atgimė. Lietuvos pasiuntinys įžvelgė „beveik pasiektą“ susitaikymą su visais vidiniais priešais ir sėkmingą kovą su banditizmu, kuris esą savaime išnyko, ir nuolat žavėjosi pokyčiais bolševikinėje Rusijoje:

Galima rasti daugybę kitų panašių permainų. Todėl aš turiu pamato kalbėti apie rusų tautą kaip apie politinį ir socialinį vienetą <...>. Kartoju – gimsta, o gal jau ir gimė nauja rusų tauta, t. y. nauja tarptautinė jėga, naujas pasaulinės reikšmės gaivalas. Ir su juo reikalinga kuo rimčiausiai skaitytis.

Pasak jo, bolševikų vykdomų permainų rimtumą liudijo ir Rusijos ypatingosios komisijos (*Всероссийская чрезвычайная комиссия*; toliau – VČK) „kompetencijų“ apribojimas¹¹.

Siekdamas sustiprinti savo pranešimų poveikį, J. Baltrušaitis nuolat mini reikšmingas ir teigiamas permains Raudonojoje armijoje, jos „pakankamą“ aprūpinimą, karinės disciplinos atgaivinimą:

¹⁰ J. Baltrušaičio 1922 04 18 pranešimas užsienio reikalų ministrui Vladui Jurgučui, ten pat, b. 300, l. 95.

¹¹ J. Baltrušaičio 1921 12 29 pranešimas viceministrui Petru Klimui, ten pat, l. 13–13v.

Rusijos kariuomenė yra jėga su kuria privalu skaitytis. Šis faktas teikia rusų valdžiai aukštai kelti savo tarptautinį balsą ir įspėti visus esančius ir būsimus priešus <...>. Iš Rusijos vargų, pelenų ir kraujo pradėjo keltis <...> visiškai nauja tauta, kuri ne dėl komunizmo garbės, o dėl savo gyvybės stipriai laiko rankose savo likimą.

Bolševikų „jėgos“ ir „naujos tautos“ motyvas pasiuntinio pranešimuose dažnai kartojamas, jis neslepia nuostabos dėl kai kurių aukštų Lietuvos politikų „neatsakingo“ požiūrio į Rusiją¹².

Skaitant J. Baltrušaičio pranešimus iš Maskvos, stebina optimistiškas bolševizmo perspektyvų vertinimas. Susidaro įspūdis, kad bandyta rašyti alternatyvią bolševizmo istoriją, siekiant pranokti patį Johną Reeda¹³.

Kiek vėliau J. Baltrušaičio pranešimuose atsiranda naujų spalvų, vis dažniau pasigirsta kritikos ir net baimės gaidelių. 1922 m. kovo 3 d. slaptame laiške užsienio reikalų ministrui Vladui Jurgučiuvi jis rašė:

netrukus „sulauksime naujo kraujo tvano <...>. Visas tarybų (ir kompartijos) organizmas sudrebėjo ir jo sveikata – abejotina. Galima laukti visokių šuolių ir šposų, įvairių netikėtumų ir išsišokimų, nors į tarptautinę padėtį, į sovietų likimą jie kol kas neturėtų atsiliiepti.

Nupiešęs niūrią perspektyvą, pasiuntinys iškart bandė raminti URM vadovybę prašydamas „kol kas neskubėti su išvadomis“¹⁴.

Minties posūkių J. Baltrušaičio tekstuose apstu. Komunizmą palyginęs su besimeilinančiu nagus įtraukusiu katinu, jis prieina prie išvados, kad šis katinas nebeturės galimybių ir laiko kada nors draskytis, nes „komunizmo likimas – nuoseklus, demokratinis radikalizmas“¹⁵. J. Baltrušaičio išvada, švelniai tariant, atrodo kiek nepagrįsta.

Apibendrinant ankstyvuosius J. Baltrušaičio pranešimus pasakytina, kad akivaizdus sunkiai slepiamas susižavėjimas bolševikinės Rusijos energija („naujosios rusų tautos“ perspektyvomis, tarptautinėje arenoje vis stiprėjančiu sovietų balsu, kurio visos šalys priverstos klausyti) sumišęs su raudonojo teroro baime. Lietuvos atstovo Maskvoje pasiūlymai URM dėl santykių su sovietų Rusija labai vienpusiški, juose visiškai neatsižvelgiama į platesnį tarptautinį kontekstą. J. Baltrušaičiui būdingą griežtai antilenkišką liniją dar būtų galima suprasti, bet apie neigiamą jo nusistatymą Santarvės valstybių atžvilgiu to negalima pasakyti. Kai kurie J. Baltrušaičio pasiūlymai tiesė kelią Lietuvai į tarptautinę izoliaciją. Be to, sunku paaiškinti ir visišką pavojaus, kurį Lietuvos nepriklausomybei

¹²Ten pat, l. 15–15v.

¹³J. R e e d, *Ten days that shook the World*, 1919. Autorius – JAV žurnalistas, socialistas; knygos 1922 m. JAV leidimo įvadą parašė Vladimiras Leninas.

¹⁴J. Baltrušaičio 1922 03 03 pranešimas užsienio reikalų ministrui V. Jurgučiuvi, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 300, l. 137–137v.

¹⁵Ten pat, l. 117.

kelė bolševikinė Rusija, ignoravimą. Nenuostabu, kad praėjus vos keliems mėnesiams po J. Baltrušaičio paskyrimo į Maskvą, laikinojoje sostinėje imta galvoti apie jo pakeitimą.

Taigi, neprieštaraudami prof. B. Vaškeliui nuomonei, kad J. Baltrušaitis nebuvo priešiškas Nepriklausomos Lietuvos idėjai, kartu pabrėšime – poeto įtikėjimas jam tariamai skirta geopolitine misija mažino jo atsparumą sovietų įtakai, o jam būdinga rusofilija gimdė pavojingas politines iliuzijas. Dėl šių priežasčių diplomatinės karjeros pradžioje J. Baltrušaitis turėtų būti priskiriamas ne Rusijos ekspertų, o „naudingų idiotų“ kategorijai¹⁶.

„Baltrušaičio misija“: Lietuva tarp Lenkijos, Antantės ir bolševikinės Rusijos

Didžiausia grėsmė Lietuvai J. Baltrušaitis laikė Lenkiją. Po Vilniaus užgrobimo tai buvo dominuojanti Lietuvos politinio elito nuostata Lenkijos atžvilgiu. Vis dėlto antilenkiška J. Baltrušaičio pozicija ne visada sutapo su lietuviškoju *meinstrymu*. Kaip Lenkijos grėsmės atsvarą jis matė tik Rusiją, net ir bolševikinę, svajojančią apie pasaulinę revoliuciją. Būdamas įsitikinęs, kad naujas sovietų ir lenkų karas neišvengiamas, pranašaudamas Raudonosios armijos pergalę šiame kare, J. Baltrušaitis buvo šventai įtikėjęs, kad nugalėję Lenkiją bolševikai grąžins Lietuvai Vilnių ir kitas lenkų rytuose užgrobtas teritorijas, kartu užtikrindami Lietuvos valstybingumo tradicijų tęstinumą. Kuo buvo paremtas toks įsitikinimas? Atsakymas į šį klausimą lieka iki galo neaiškus, bent jau J. Baltrušaičio pranešimuose Kaunui jokių rimtų argumentų, patvirtinančių šią viziją, nėra pateikiama. Argumentus Lietuvos atstovui Maskvoje atstojo tikėjimas, neva tokia įvykių eiga buvo neišvengiama.

Antilenkiškos ir prosovietinės, prorusiškos J. Baltrušaičio pažiūros po truputį transformavosi į tam tikrą sau pačiam prisiskirtą geopolitinę misiją – kiek įmanoma pasinaudoti bolševikinės Rusijos parama Lietuvai prieš Lenkiją. Šią misiją jis vykdė per visą savo ilgametę diplomatinę karjerą, jos rezultatus aptarsime šio teksto pabaigoje. Kol kas pažvelkime į šią misiją realios politikos, t. y. XX a. trečio dešimtmečio pradžios Lietuvos, Lenkijos ir bolševikinės Rusijos trikampio kontekste.

Prasidėjus deryboms dėl Hymanso projektų¹⁷, J. Baltrušaitis perdavė Kaunui kategorišką Maskvos rekomendaciją – jokiū būdu jų nepriimti! Jei Lenkija pultų Lietuvą, tikino Lietuvos pasiuntinys, Rusija griebtųsi „griežčiausių priemonių“ Lietuvai padėti. Kaunui

¹⁶ „Naudingas idiotas“ – viešasis asmuo, kuriuo pasinaudojama propagandos tikslams jam pačiam to nesuvokiant. Sąvokos autorystė priskiriama V. Leninui, kuris su Josifu Stalinu taip vadino Vakarų pasaulio inteligentus, besizavėjusius sovietų Rusija. Pvz., Bernardas Shaw, atvykęs į SSRS, patikėjo šios šalies politikos pranašumu, grįžęs į Didžiąją Britaniją šlovino stalinizmo valstybę, kurioje tuo metu šimtai tūkstančių buvo persekiojami ir baudžiami mirties bausme.

¹⁷ Hymanso projektai – du 1921 m. Belgijos užsienio reikalų ministro Paulo Hymanso pateikti pasiūlymai išspręsti Lietuvos ir Lenkijos nesutarimus sukuriant dviejų valstybių federaciją.

paprašius konkretizuoti, apie kokias priemones kalbama, J. Baltrušaičiui teko paaiškinti: „Sovietų valdžia šiandien dar negali pareikšti, kad Lenkijai puolus Lietuvą, sovietų valdžia tuojau paskelbs lenkams karą, bet jau šiandien galime kalbėti apie paramą ginklais, pinigais.“¹⁸ Tokios pagalbos Lietuvai tikrai nebūtų pakakę apsiginti nuo Lenkijos. Kita vertus, pinigų bolševikai ir patys neturėjo, o suteikti pagalbą ginklais valstybei, su kuria neturėta bendros sienos, ne pats lengviausias uždavinys. Lietuvos atstovui teko pripažinti ir kitą nemalonų, bet labai iškalbingą faktą, – kai jis pasiūlė raštu patvirtinti pažadus Lietuvai, sovietai nesutiko to padaryti¹⁹.

Patyręs nesėkmę ir gavęs diplomatijos pamoką, pranešimuose Kaunui J. Baltrušaitis ir toliau rašė apie artėjantį Lenkijos puolimą, nevengdamas dramatiškų pareiškimų:

negalima nesutikti <...>, Rusija yra jėga, žiauri jėga <...>. Lenkiją puls barbarišku būdu, nežmoniškais metodais <...>. Lietuvai šiaip ar taip susidėjus su lenkais, nors ir priversinai, rusai skaitys mus už kairįjį lenkų sparną ir puls su minėtu žiaurumu. Mūsų Tėvynė vis tiek bus paminta po kojų, sunaikinta, sudeginta, žus. Rusai rimtai nori padėti mums nelaimei atsitikus, nes jiems maloniau pulti izoliuotą Lenkiją²⁰.

Ar sumynusi Lenkiją Raudonoji armija nepasuks į Lietuvą? Ar nebandys pakartoti 1919 m. scenarijaus, šį kartą tikėdamasi kitokios, pergalingos pabaigos? Tokios galimybės Lietuvos pasiuntinys Maskvoje net nesvarstė. Kodėl? Todėl, kad gyveno iliuzijų pasaulyje, be to, tokia įvykių eiga nesutapo su sau pasiskirta misija.

Istorikas Č. Laurinavičius rašo:

[Viltasi] kad Rusija anksčiau ar vėliau padėsianti atsipalaiduoti nuo Lenkijos įtakos, padėsianti susigrąžinti savo istorinę sostinę Vilnių ir tęsti savo istorinio valstybingumo tradiciją, nebeslegiamą žalingo polonizacijos poveikio <...>. Žinoma, tikima buvo ne bolševikais ar kita kokia Rusijos valdžia, bet pačia Rusija, jos savotiška objektyvia misija, kuri anksčiau ar vėliau turėsianti pasireikšti²¹.

Kam konkrečiai taikomi šie žodžiai, kas galėjo turėti tokių vilčių? Straipsnis skirtas J. Baltrušaičiui, tad greičiausiai autorius turi galvoje kaip tik jį. Bandydamas paaiškinti galimą J. Baltrušaičio minčių eigą, Č. Laurinavičius, deja, tik dar labiau komplikuoja padėtį. Glumina svarstymai apie kažkokią mistinę Rusiją (ne bolševikinę ar kokią kitokią), apie anksčiau ar vėliau pasireikšiančią jos „savotišką objektyvią misiją“. Rusijos misija gretimų tautų ir valstybių atžvilgiu istorijos procese gerai žinoma, sentimentams vietos joje nebuvo.

¹⁸ J. Baltrušaičio 1921 11 27 pranešimas „griežtai slaptai“ užsienio reikalų ministrui J. Purickiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 108, l. 29–29v.

¹⁹ Ten pat.

²⁰ J. Baltrušaičio 1921 11 27 pranešimas į URM „Griežtai konspertvyviai. Tamstai vienam“ (adresatas nenurodytas), ten pat, f. 383, ap. 7, b. 108, l. 31.

²¹ Č. Laurinavičius, min. veik., p. 142.

Taigi J. Baltrušaitis visiškai ignoravo bolševikinės Rusijos grėsmę Lietuvos nepriklausomybei! Neįtikėtina, juk tik neseniai buvo pasibaigęs karas su į Lietuvos teritoriją įsiveržusia Raudonąja armija. Bolševikų pastangos sovietizuoti Lietuvą dar nebuvo pamirštos.

Labai pavojingų padarinių galėjo sukelti ir nuolatiniai J. Baltrušaičio pasiūlymai Kaunui nepasitikėti Santarvės valstybėmis ir neieškoti ten paramos. „Antantei Lietuva tėra vien kamštis laikinai skylę užkimšti. Ji ir mes mus paskui kaip kamštį. O Rusija mainosi <...>, ji neužilgo įgys savo seną balsą <...>. Jei į tai neatsižvelgsime, būsime sumindžioti“ – perspėjo atstovas Maskvoje, prašydamas Dievo suteikti Lietuvos užsienio reikalų ministrui išminties²².

J. Baltrušaičio rekomendacijos rašytos praėjus vos pusei metų po sovietų Rusijos ir Lenkijos Taikos sutarties pasirašymo Rygoje²³. Ką tik tapusi Tautų Sąjungos nare Lietuva tuo metu nekantriai laukė didžiųjų valstybių *de jure* pripažinimo, nuo jų valios 1921 m. priklausė Vilniaus problemos sprendimas, Santarvės valstybės turėjo tarti lemiamą žodį sprendžiant ir Klaipėdos krašto likimą. Tokiomis aplinkybėmis veltis į intrigas prieš Pirmojo pasaulinio karo laimėtojas Santarvės valstybes buvo neprotinga, Lietuvos atveju net pavojinga. Vis dėlto kaip tik tokie pasiūlymai nuolat plaukė iš Lietuvos atstovybės Maskvoje.

Nenuostabu, kad Lietuvos atstovo Maskvoje pozicija ir pasiūlymai Kaune ne visada sulaukdavo pritarimo, kartais būdavo labai kritikuojami, visų pirma dėl požiūrio į sovietų Rusijos veiksnių tarptautinėje politikoje ir tariamą nuolatinę jos paramą Lietuvai. J. Baltrušaitis net buvo linkęs kaltinti Lietuvos valdžią, esą tik dėl jos „netvirtos ir neaiškios taktikos“ SSRS atžvilgiu (suprask, atsisakymo vykdyti visus Maskvos norus ir pageidavimus) pastaroji negalėjusi padėti atsispirti prieš Lenkiją ir alijantus. Atrodo, tokie pasiuntinio priekaištai perpildė URM Politikos departamento direktoriaus Broniaus K. Balučio²⁴ kantrybės taurę. Jo nuomone, „svarbiausią Lietuvai valandą“ Maskva Lietuvai visai nepadėjo, netgi stipriai jai pakenkė! Būtent sovietus B. K. Balutis kaltino dėl nepalankaus Lietuvai alijantų sprendimo sienos su Lenkija klausimu. B. K. Balutis laiške Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje rašė:

Paskutinė rusų nota, prikišanti Alijantams geros valios stoką, tebuvo „didelis šūvis iš didelės burnos.“ Perskaityt šią rusų notą Alijantai atitinkamai ir sureagavo – ant rytojaus po

²² J. Baltrušaičio 1921 10 31 pranešimas užsienio reikalų ministrui J. Purickiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 108, l. 35–35v.

²³ Lenkijos ir sovietų Rusijos Rygos taikos sutartis (1921 03 18): trečiajame šios sutarties straipsnyje nustatoma, kad „Lenkijos ir Lietuvos sienų klausimus spręs pačios konfliktuojančios valstybės“. Tokia formuluoė Kaune laikyta prieštaraujanti sovietų Rusijos įsipareigojimams pagal 1920 07 12 Taikos sutartį su Lietuva. Po Rygos sutarties pasitikėjimas Maskva Lietuvoje smarkiai susvyravo, bet J. Baltrušaitis ignoravo ir šią aplinkybę.

²⁴ Atrodo, kad tuo metu URM Politikos departamento direktoriaus pareigas B. K. Balutis derino su URM Vakarų departamento direktoriaus pareigomis – žr. *URM žinybas*, Kaunas, 1939, p. 432.

jos gavimo Alijantai padarė savo sprendimą dėl Lietuvos-Lenkijos sienų. Tas, kas galėjo tikėtis iš Rusijos paramos šiame Lenkų-Lietuvių sienų klausime, turėjo skaudžiai nusivilti, ypač, kad rusai visą laiką kurstė prie griežtos taktikos. Nėra abejonės, kad simpatijos rusams Lietuvoje po to žymiai atšalo²⁵.

Rimtos kritikos sulaukė ir kita J. Baltrušaičio nuolat kartojama mantra – esą netrukus nenugalimosios Raudonosios armijos raiteliai įsiverš į Lenkiją! B. K. Balutis rašė: „Mes čia esame tvirtos nuomonės, kad ne Rusija turės savo rankose naujo karo iniciatyvą – ir ne todėl, kad ji to gal nenorėtų, bet todėl, kad ji negali“. Esą visi J. Baltrušaičio pranešimuose nuolat minimi sovietų kariniai pasirengimai (karinių dalinių stiprinimas, strateginių atsargų kaupimas ir pan.) Lietuvoje suvokiami kaip gynybai skirtos priemonės, kaip atsakas į ženklią Prancūzijos karinę paramą Lenkijai. „Kaip Vakarų Europoje, taip ir pas mus, yra tvirtas įsitikinimas, kad Rusija kaip ofenzyvinės pajėgos faktorius šiuo laiku ir artimiausioje ateityje yra nepavojingas ir su juo rimtai neprisieina skaitytis“, – reziūmavo B. K. Balutis, nepamiršęs paraginti J. Baltrušaičio nepasitikėti ir sovietų pozicija Klaipėdos klausimu²⁶. Laiško pabaiga skamba lyg įspėjimas pasiuntiniui: neatsižvelgus į šias įžvalgas, kyka grėsmė „susidaryti sau visai iliuzoriškų vilčių ir pastatyti savo stovą ne ant tikro arklio“. B. K. Balutis nepraleido progos šį įspėjimą palydėti maža geopolitikos ir diplomatijos pagrindų pamokėle: „Mes turim palaikyti geriausius ir net širdingiausius santykius su Rusija ir Vokietija po Alijantų sprendimo sienų klausimu <...>. Kitos išeities kol kas neturime“, tačiau, – toliau tęsė jis, – Lietuva neprivalo „pulti panikon ir be atodairos griūti į jų [t. y. sovietų ir vokiečių, – aut.] glėbį“. Galvojant apie tolesnę ateitį, įspėjo URM politikos direktorius, „toks puolimas [jų] glėbin galėtų būti lygiai Lietuvai pragaištingas kaip ir griežtas nuo jų izoliavimasis“. Jei Lietuva ir neturėtų kitos išeities, kaip tik pulti į jų glėbį, tai taktikos sumetimais būtų labai blogai – „jeigu jie tą tikrai žinotų – kaina mums būtų kitokia“²⁷. J. Baltrušaitis šių pamokų neišmoko. Nenorėjo ar negalėjo?

„Kvailumas ar išdavimas“?

Ilgametėje J. Baltrušaičio diplomatinėje karjeroje skandalų būta užtekčiai. Problemų dažniausiai kildavo ne dėl nepalankaus nusistatymo prieš jį Kaune (jo tikrai būta), o dėl savaime suprantamų banalių priežasčių, tarkim, dėl su URM nesuderintų atstovo

²⁵ B. K. Balučio 1923 03 24 pranešimas Nr. 96, visai konfidencialiai, J. Baltrušaičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 374, l. 296.

²⁶ Ten pat, l. 296–297.

²⁷ Ten pat, l. 297.

veiksmų, dėl diplomatumui privalomų laikytis „raudonų linijų“ peržengimo ir kitų panašių veiksmų, kurių URM toleruoti negalėjo.

Kai kurie su J. Baltrušaičiu susiję skandalai nuskambėjo toli už Lietuvos ribų. Taip atsitiko, pvz., 1922 m. liepos 13 d., kai įteikdamas skiriamuosius raštus Visos Rusijos Centro vykdomojo komiteto (VCIK) pirmininkui Michailui Kalininui²⁸, J. Baltrušaitis pasakė kalbą, kurią kitą dieną atpasakojo sovietų oficiozas *Известия*, vėliau ji pateko į daugelio šalių laikraščius.

Taigi tą dieną Maskvoje J. Baltrušaitis pasakė tokią prakalbą:

Lietuva nenustoja kovojusi už savo nepriklausomybę. Šios kovos likimas žymiai pereina nuo to, kiek stipriai sovietų rusai laiko kūjį savo rankose. Lietuvos valdžia visada buvo lojali ir ateityje bus tokia Rusijos atžvilgiu, nes to reikalauja pačios Lietuvos interesas. Lietuva turėjo šiokių-tokių draugų. Dabar be Rusijos jų beveik nebeliko. Likusi viena savo kovoje dėl nepriklausomybės, Lietuva mato Rusijoje draugišką valstybę. Lietuvai reikia tikėti sovietų kūju²⁹.

Atsakydamas į poetiškai pataikūnišką Lietuvos pasiuntinio kalbą M. Kalininas tik santūriai ištarė, kad „sovietinė Rusija yra vienintelė valstybė, visiškai *neutraliai* [pabrėžta – V. Ž.] nusistačiusi Lietuvos nacionalinių interesų atžvilgiu“³⁰. Tokią iškilmingą progą J. Baltrušaičio pasakytą kalbą buvo galima suprasti ir kaip politinę deklaraciją, kuri, žinoma, turėjo būti suderinta su Lietuvos vadovybe. Pastaroji aplinkybė tik dar labiau sustiprino ką tik nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro rangą gavusio J. Baltrušaičio žodžių reikšmę. Atvirai prosovietinė Lietuvos pasiuntinio kalba plačiai komentauta Lietuvoje ir už jos ribų.

Didelis nepasitenkinimas kilo kaimyninėje Latvijoje. Šios šalies oficiozas *Latvijas Vestnesis* straipsnyje iškaltingu pavadinimu „Vienintelis Lietuvos draugas“ konstatavo: J. Baltrušaičio kalba patvirtina, jog Lietuva tikrai orientuosis į sovietų Rusiją. Tiesa, neatmesta ir kita galimybė, esą J. Baltrušaitis, kaip plačiai žinomas poetas ir „dvasinių gėrimų vertintojas, poetiškoje dvasiškoje ekstazėje šiek tiek perlenkė...“³¹ Kiti Latvijos dienraščiai nebuvo tokie atlidūs. „Lietuva rimtai žaidžia bolševikų naudai. Nenorėdama būti tarp bolševikinio kūjo ir Antantės, Lietuva pasirinko nuostabią išeitį, prisijungdama prie sovietinio kūjo, kurį ji visai bučiuoja. Įrodymas tam – Baltrušaičio kalba“, – piktinosi rusų kalba Rygoje leistas laikraštis³². Liepojos rusų laikraštis įdėjo straipsnelį

²⁸ J. Baltrušaičio 1922 07 13 telegrama užsienio reikalų ministrui V. Jurgučiu, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 301, l. 196.

²⁹ Ten pat, f. 923, ap. 1, b. 241, l. 196.

³⁰ *Либавское русское слово*, 1922 07 19.

³¹ Vienintelis Lietuvos draugas, *Latvijas Vestnesis*, 1922 07 21.

³² Литва и болшевики, *Рижский Курьер*, 1922 07 18.

„Baltrušaičio žiniai“, pasakojantį apie valstybės, į kurią siūlė orientuotis Lietuvos pasiuntinys, kasdienybę („Rusijoje negyvenama, ten mirštama. Rusijos nebėra... Likusių gyvų idealas apsiriboja noru išgyventi ir nepapulti į ČK rankas...“)³³.

Pasipiktinta pasiuntinio kalba ir Lietuvoje. Garsiausiai nuskambėjo pirmojo Lietuvos ministro pirmininko, užsienio reikalų ministro prof. Augustino Voldemaro balsas. Tautos pažangos partijos laikraštyje pasirodė straipsnis negailestingu pavadinimu „Kvailumas ar išdavimas?“:

Taigi ne poetas Baltrušaitis, bet Lietuvos vyriausybė pareiškė ne bolševikui Kalininui, bet sovietų Rusijos galvai, kad vienintelė Lietuvos draugė yra sovietų Rusija, ir kad išnykus bolševikams, griūtų ir Lietuva³⁴.

Kadangi pirmomis dienomis po J. Baltrušaičio kalbos ELTA, URM ir Seimas tylėjo, profesorius negailėjo griežtų žodžių pasiuntiniui Maskvoje ir darė išvadą, kad ši tylėjimo sutartinė bus suprasta svetur kaipo dar vienas patvirtinimas mūsų valdžios artumo bolševikams <...>. Jeigu lenkai būtų papirkę Baltrušaitį, tai jis nieku negalėjęs būtų geriau jiems pasitarnauti, nei savo šia nelemta kalba. Joje jie ras pateisinimą dėl Vilniaus okupacijos <...>, esą, jie negali pasitikėti lietuviais, kurie slapta susitarę su bolševikais.

J. Baltrušaičio padėtis dar pasunkėjo, kai keli Steigiamojo Seimo nariai įteikė interpeliaciją užsienio reikalų ministrui V. Jurgučiiui, reikalaudami URM pasiaiškinimų ir pasiuntinio iš Maskvos atšaukimo³⁵.

Monografijos, skirtos J. Baltrušaičiui, autorius Laimonas Tapinas teigia, esąs beveik tikras, kad J. Baltrušaitis, „kaip patyręs diplomatas“, negalėjo pasakyti tokios kalbos, kad Lietuvos pasiuntinys greičiausiai kalbėjo aptakiau³⁶. Pats J. Baltrušaitis, beje, niekada viešai nepaneigė *Известия* pateiktos kalbos versijos. Kita vertus, vos pradėjęs diplomato karjerą, J. Baltrušaitis nebuvo „patyręs diplomatas“. 1922 m. vasarą tokiu jo nelaikė nei Kaune, nei Maskvoje. Tuo metu jis daugiau bendravo ne su NKID valdininkais ar užsienio diplomatais, o su Maskvos bohema, kurios gretos, tiesa, buvo gerokai praretėjusios. „Be reikalo Voldemaras kaltina p. Baltrušaitį už pasikalbėjimą pas Kalininą. Baltrušaitis išsyk konstatavo laikraščio pranešime iškraipymą jo žodžių ir minties, bet juk protestuoti gi nebegalima“³⁷, – savo šefą bandė ginti pasiuntinybės Maskvoje patarėjas Leopoldas Bagdonas. Kur ir kam J. Baltrušaitis konstatavo savo minčių ir žodžių

³³ *Либавское русское слово*, 1922 07 19.

³⁴ *Tėvynės balsas*, 1922 07 27, p. 1.

³⁵ Steigiamojo seimo narių J. Valickio, A. Šilgalio, K. Vaitiekūno, J. Marčiulionio 1922 07 27 paklausimas užsienio reikalų ministrui V. Jurgučiiui, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 241, l. 196–197.

³⁶ L. Tapinas, *Imk, klajokli, žibintą vilties: Poeto ir diplomato Jurgio Baltrušaičio gyvenimo kronika*, Vilnius, 2000, p. 325.

³⁷ Pasiuntinybės Maskvoje patarėjo a. i. L. Bagdono 1922 08 10 pranešimas užsienio reikalų ministrui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 301, l. 121.

iškraipymą, neaišku. Gal pasiuntinys, perskaitęs *Известия* ir supratęs, kad sovietinio oficiozo publikacija neliks nepastebėta, teisinosi pasiuntinybės kolegoms? L. Bagdono pranešime svarbus kitas momentas. Jis patvirtina, kad nei žodžiu, nei raštu neprotestuota, *Известия* taip pat neprašyta „atitaisyti klaidos“. Kodėl?

J. Baltrušaičio kalba sulaukė atgarsio ir diplomatinuose sluoksniuose. Lietuvos pasiuntinys Didžiojoje Britanijoje T. Naruševičius perspėjo URM vadovybę apie po J. Baltrušaičio kalbos *Foreign Office* sustiprėjusį įtarimą dėl Lietuvos provokiškos ir probolševikinės pozicijos. Jo nuomone, ši kalba galėjo padaryti įtaką ir labai Lietuvai nepalankiam Ambasadorių konferencijos sprendimui dėl Nemuno internacionalizacijos. „Baltrušaičio kalba daug Jums pagadino...“ – pripažino ir aukštas *Foreign Office* pareigūnas Johnas D. Gregory's. Lietuvos pasiuntinys bandė teisintis, esą savo kalbos J. Baltrušaitis nederino su URM, „jis yra poetas ir turbūt išdrožė savo kalbą kaip poetas, momento įkvėpimo pagautas...“³⁸ Pranešime URM T. Naruševičius įspėjo: „Į Baltrušaičio kalbą Alijantai atkreipė dėmesį, reikia iš anksto imtis priemonių klaidai atitaisyti. Ar ne geriau būtų Baltrušaičiui visai iš tos vietos pasitraukti?“³⁹

Kai kilusios aistros jau pradėjo rimti, rugpjūčio viduryje Maskvoje nuspręsta jas atgaivinti. *Известия* rado reikalą priminti, kad skiriamųjų raštų įteikimo proga pasakytoje kalboje Lietuvos pasiuntinys „tiksliai apibūdino susidariusią padėtį“. Sovietų, priešingai nei kai kurių kitų valstybių, vyriausybė esą niekada nesikėsino į Lietuvos teritorinį vientisumą ir nepriklausomybę (?). Toliau dar gražiau – sovietinis oficiozas ėmėsi ginti J. Baltrušaitį ir net užsienio reikalų ministrą V. Jurgutį nuo Lietuvos „reakcionierių“, kurių „patriotizmas negalėjo įveikti neapykantos bolševizmui, sovietų Rusijai“. Neva lietuviškos spaudos vengimas minėti pasiuntinio Maskvoje kalbą „patvirtina Baltrušaičio žodžius“, o Lietuvos pasiuntinys taip ir nepaneigė Maskvos laikraščiuose skelbto kalbos teksto!⁴⁰

Sovietinio oficiozo intervencija dar labiau pakirto J. Baltrušaičio autoritetą, padidino jo priešų laikinojoje sostinėje skaičių. Išties nedažnai pasitaikanti situacija – užsienio valstybė, supriešinusi pasiuntinį su jo atstovaujama šalimi, vėliau dar imasi ginti ir jį, ir net tos valstybės užsienio reikalų ministrą nuo vidaus „reakcionierių“!

1922 m. rudenį URM vėl svarstytas J. Baltrušaičio atšaukimo iš Maskvos klausimas. Netrukus šios minties atsisakyta, nusprendus, kad pasiuntinio atšaukimas galėtų pakenkti santykiams su Maskva, o po Tautų Sąjungos kapituliacijos Vilniaus byloje šito geriau išvengti. Sprendimą atidėti pasiuntinio iš Maskvos atšaukimą galima būtų suprasti, jei J. Baltrušaitis iš savo klaidos būtų pasimokęs. Kaip parodys vėlesni įvykiai, šie lūkesčiai nepasiteisino.

³⁸ Lietuvos nepaprastojo pasiuntinio ir įgaliotojo ministro Didžiojoje Britanijoje Tomo Naruševičiaus „Politinio pranešimo papildymas“, 1922 08 02, ten pat, b. 261, l. 3–4.

³⁹Ten pat.

⁴⁰ *Известия*, 1922 08 16, № 183.

Kaip elgėsi pasiuntinys kilus skandalui? Norėdamas išvengti pasiaiškinių, pasiėmė atostogų ir išvyko į Londoną. Aistroms kiek aprimus, išvengęs atšaukimo, metų pabaigoje J. Baltrušaitis rašė į URM:

Kauno įvykiai, straipsniai, interpelacijos ir kalbos (kurios taip pat pranešamos rusų valdžiai) paveikė į mano politinį darbą ir į bendrą mūsų politinę padėtį blogiau nei Tamsta gali įsivaizduoti. Nežinau, ar tai galima bus kada nors pataisyti. Viskas kas buvo surinkta žiupsneliais, mažais šiaudeliais, grynai išnyko nuo šio vieno smūgio. Mano padėtis čia ir be to buvo nubausto sunkiems darbams padėtis. Gi dabar – jau nežinau kaip ją pavadinti. Ir tai atsitiko tuomet, kuomet Rusijos politika (o su ja ir Lietuvos likimas?) pradėjo virsti nauju Europos politikos faktoriumi⁴¹.

Taigi J. Baltrušaitis nesiteisina, nesijaučia padaręs klaidą, o kaltina kitus! Pasirodo, žalą Lietuvai padarė ne jis, ne jo kalba, o jį kritikuoti išdrįšę asmenys! Pasiuntinys skundžiasi dideliu darbo krūviu ir sunkia savo padėtimi, nepamiršdamas pastebėti, kad tik jo pastangomis Lietuva „pradėjo virsti nauju Europos politikos faktoriumi“⁴². Ką pasiuntinys turėjo galvoje taip susireikšmindamas, sunku pasakyti. Gal tai, kad tą pačią liepos 13 d., jam teikiant skiriamuosius raštus VCIK pirmininkui M. Kalininui, Kauną pasiekė Ambasadorių konferencijos nota, kurioje išdėstytos *de jure* suteikimo Lietuvai sąlygos. Tai buvo nepaprastai svarbus įvykis Lietuvos kelyje į visišką tarptautinį pripažinimą, nepalyginti svarbesnis už visus bolševikų pažadus. Suprantama, Lietuvos pasiuntinys Maskvoje su šiuo laimėjimu niekaip nebuvo susijęs. Vienas svarbiausių notoje išdėstytų reikalavimų Lietuvai – laikytis Versalio taikos sutarties. Sovietų Rusija, kaip žinia, šios sutarties nepripažino.

Jurgis Baltrušaitis prieš Užsienio reikalų ministeriją

Bandant pateisinti J. Baltrušaičio strateginę liniją dėl kuo glaudesnių Lietuvos santykių su sovietų Rusija (Sovietų Sąjunga), retsykais tvirtinama, esą tokia pasiuntinio Maskvoje pozicija visiškai atitiko tuometinį antilenkišką Lietuvos užsienio politikos kursą, kuriam po Vilniaus ir trečdalis etnografinių Rytų Lietuvos teritorijų užgrobimo alternatyvos nebūta. Ar tikrai pasiuntinys tik vykdė iš Kauno gaunamus nurodymus? Panagrinėjime keletą situacijų, leidžiančių geriau suprasti J. Baltrušaičio pozicijos dėl santykių su Sovietų Sąjunga niuansus, bendravimo su URM vadovybe metodikas ir algoritmus.

Prieš priimant sprendimą ypatingos svarbos valstybei užsienio politikos klausimu, diplomatinėje tarnyboje vyksta aktyvus keitimasis nuomonėmis, reikalą svarsto URM

⁴¹ J. Baltrušaičio 1921 12 21 laiškas (adresatas nenurodytas, greičiausiai viceministrai P. Klimui arba ministrai J. Purickiui), LCVA, f. 383, ap. 7, b. 108, l. 18.

departamentai, išklausomi atstovybės toje valstybėje, vienaip ar kitaip susijusios su svarstomu klausimu, vadovo pasiūlymai ir pan. Centro priimtas sprendimas tampa privalomas taip pat ir atstovybei. J. Baltrušaitis ne visada laikėsi šios taisyklės, neretai bandydavo kvestionuoti jau priimtą sprendimą. Savo nesutikimą su vienu ar kitu URM vadovybės sprendimu J. Baltrušaitis motyvuodavo gana originaliais, galėtume sakyti, keistais diplomatai argumentais, tarkim, piliečio pareiga, skirtingu nei Lietuvos vadovybės šalies interesų supratimu ir pan. Toks jo elgesys dažnai sukeldavo didesnių ar mažesnių įtampų, prasidėdavo jausmingi santykių aiškinimaisi.

Vienas tokio pobūdžio ginčas kilo dėl skirtingų URM ir pasiuntinio Maskvoje nuomonių apie Suomijos ir sovietų Rusijos konfliktą Rytų Karelijoje. Nesigilindami į šio konflikto esmę, apsiribosime pastaba, kad J. Baltrušaitis kategoriškai pasisakė už paramą sovietų pozicijai; Kaune, nors ir šiek tiek dvejojant, buvo linkstama remti Suomiją. 1922 m. pradžioje Raudonajai armijai pradėjus plataus masto puolimą Rytų Karelijoje, kai kur net įžengus į Suomijos teritoriją, sovietų ir suomių konfliktas svarstytas Tautų Sąjungos Taryboje ir Maskvos veiksmai įvertinti kaip prieštaraujantys 1920 m. spalio 14 d. Tartu pasirašyti Suomijos ir sovietų Rusijos taikos sutarčiai.

Pranešimuose Kaunui J. Baltrušaitis primygtinai įkalbinėjo URM vadovybę nedalyvauti prieš sovietus nukreiptoje koordinuotoje diplomatinėje akcijoje. Jo nuomone, laikas tam labai nepalankus, galima sulaukti ir „rusų atsako“⁴². Patarimais J. Baltrušaitis neapsiribojo. Sužinojęs apie Suomijos ir Lenkijos protesto notų Maskvoje įteikimą bei Latvijos ketinimą sekti jų pavyzdžiu, jis bandė atkalbėti ir Latvijos atstovą nuo šio sumanymo, ragino jį atitinkamai paveikti savo vadovybę Rygoje. Nieko nepėšęs, pranešime URM J. Baltrušaitis neslėpė nusivylimo, atseit Latvijos atstovybė ir atstovas „stebėtinau nesupranta“ Rusijos vidaus ir užsienio politikos, reikšdamas viltį, kad Lietuvos vadovybės „šalta politinė išmintis patars notos neteikti“. „Šį reikalą rusai laiko savo vidaus reikalu“, – perspėjo jis. Kad būtų paveikiau, J. Baltrušaitis informavo apie nepalankių Lietuvai nuotaikų stiprėjimą NKID Kolegijoje – ten stebėtasi rimtais Lietuvos politikos pokyčiais (anksčiau nuolat ieškojusi sovietų Rusijos paramos prieš Lenkiją, dabar Lietuva „dedasi su lenkais“!). „Asmeniškai, be jokio subjektyvizmo lašelio, esu tikras, kad protestas šiuo metu būtų netiktai visiškai bergždžias darbas (protestuoti, kad ligonis yra ligonis), bet ir skaudžiai kenksmingas Lietuvos artimesnės ir tolimesnės ateities labui“, – vis dar neprarasdamas vilties, kad į jo rekomendacijas bus atsizvelgta, rašė J. Baltrušaitis. Pranešimas baigiamas reikšmingu priedašu: „Šiuo pareiškimu mano atstovo ir piliečio pareiga bus atlikta.“⁴³

⁴² J. Baltrušaičio 1922 01 16 pranešimas URM Rytų departamento direktoriui Audriui Lisauskui, ten pat, b. 300, l. 150–150v.

⁴³ Ten pat.

Sužinojęs apie Lietuvos delegacijos Ženevoje pirmininko T. Naruševičiaus pritarimą protesto notos sovietų Rusijai įteikimui, J. Baltrušaitis labai nusivylė ir net pasipiktino. Priminęs savo pastangas ir raginimus atsisakyti šio sumanymo, įvardijęs save kaip „disciplinos žmogų“, išpėjęs užsienio reikalų ministrą V. Jurgutį, kad sąžinė šį kartą gali jam neleisti įvykdyti gauto įsakymo, J. Baltrušaitis prašė atšaukti jį iš Maskvos ir nubausti už nepaklusnumą⁴⁴.

Praėjus kelioms dienoms, nesulaukęs tinkamos reakcijos ir kiek apsiraminęs, J. Baltrušaitis siunčia URM dar vieną laišką:

Įsakymas notą visgi įteikti paveikė mane kaip yla į širdį <...>. Jums darbai ir Jums atsakomybė. Daug kartų jaučiau, o šį kartą aiškiausiai patyriau, kad Lietuvos valdžia kitaip supranta Tėvynės gerovę ir Tėvynės likimą negu aš. Iš to išėjo kitas momento, reikalo bei esmės nušvietimas, kita politika, kita taktika ir ypatingai [kiti] metodai. Atlikti įsakymą tarnybos disciplinos tvarkoje prieš mano, piliečio sąžinę, prieš mano Tėvynės meilę, galiu tiktai vieną kartą. Šį vieną kartą.

Konstatavęs savo ir „Lietuvos valdžios“ nuomonių skirtumus politikos, taktikos ir metodų klausimais, pasiuntinys visgi sutiko įteikti notą, leisdamas suprasti, jog kitą kartą taip pasielgti nebegalės. Grįžęs į Kauną J. Baltrušaitis vėl žadėjo „griežtai“ kelti atsistatydinimo reikalą. „Tame darbe mano širdis skilo, mano nervai sudegė, mano dar jauna galva pradėjo žilti“, – lyg bandydamas pasiteisinti, lyg prašydamas užuojautos pranešimo pabaigoje rašė jis⁴⁵.

Kaune į pasiuntinio Maskvoje argumentus ir jausmus šį kartą nebuvo atsižvelgta, jam nusiūsta aiški ir griežta instrukcija įteikti protesto notą. Gavęs šį nurodymą J. Baltrušaitis pasijuto dar labiau įžeistas („Tai visgi įsakėte įteikti notą, neatsižvelgiant į mano raštų, telegramų eilę...“) ir nusileisti lengvai neketino, žadėdamas skubia telegrama kreiptis tiesiai į ministrą, raginančia atsisakyti šio sumanymo. Pakartojęs ne kartą anksčiau išsakytus argumentus apie „neprotingos ir neatsakingos“ politikos pasekmes Lietuvai, jis pažymi: „su rusais kitaip politikuoti, kaip aš dariau, yra bergždžias darbas ir dargi labai pavojingas“. Išreiškęs apgailėstą, kad Lietuvoje Rusijos, „jos esmės ir veikimo“ niekas nenori suprasti, pasiuntinys nevengė ir atviro šantažo:

Jei nepakeisite savo įsakymo, notą įteiksiu. Bet kartu turiu pareikšti, kad mano taktika – vienintelė sulig mano proto – ir mano krašto interesų supratimas taip giliai skiriasi nuo valdžios taktikos, politinio nusistatymo ir visos nuomonės apie dabartinę Rusiją, kad atstovauti Maskvoje privalo visai kitas delegatas. Iš manęs negalite reikalauti, kad aš akilai nematyčiau pavojaus ir žalos krašto ateičiai ten kur aš tai aiškiai matau⁴⁶.

⁴⁴ J. Baltrušaičio 1922 01 23 pranešimas V. Jurgučiui, ten pat, b. 300, l. 143–143v.

⁴⁵ Ten pat, l. 142.

⁴⁶ Ten pat.

Kitu atveju gal ir būtų galima pasiuntinį pagirti už nuomonės raišką, nuoseklų ir principingą jos gynimą, galima būtų suprasti ir skirtingą J. Baltrušaičio nusistatymą dėl Lietuvos užsienio politikos, jos metodų ar taktikos, bet tenka atsižvelgti ir į jau minėtą platesnį ginčo, kilusio tarp jo ir URM, kontekstą. Iš vienos pusės, tuo metu Lietuva laukė didžiųjų valstybių *de jure* pripažinimo, naujų sprendimų Vilniaus klausimu, t. y. šio klausimo pašalinimo iš Tautų Sąjungos kompetencijos (pasiekti šio tikslo be Santarvės valstybių pritarimo buvo neįmanoma), be to, ir palankaus Klaipėdos krašto ateities sprendimo; iš kitos pusės – civilizuotam pasauliui toksiška bolševikinė Rusija, paskendusi chaoso, pilietinio karo ir teroro bangose, ir jos sąjungininkė Vokietija, pažeminta Versalio taikos sutartimi.

Kurią iš šių pusių reikėjo rinktis Lietuvai? Lietuvos pasiuntinio Maskvoje nuomone, antrąją. Kitaip tariant, jis siūlė priešpriešinti Lietuvą ne tik Suomijai, Latvijai, Estijai, bet ir Tautų Sąjungai. Dėl ko? Ar toks žingsnis būtų padėjęs kovoti dėl Vilniaus? Priartinęs *de jure* pripažinimą ar sustiprinęs Lietuvos poziciją Klaipėdos klausimu? Žinoma, ne. Greičiau priešingai, – būtų pakenkęs Lietuvos interesams minėtais trimis gyvybiškai svarbiais klausimais.

Apibendrinant šį epizodą galima konstatuoti, kad „Karelijos byloje“, kaip ir kitais panašiais atvejais, bendraudamas su URM vadovybe J. Baltrušaitis taikė jam įprastą algoritmą: pasisakydamas už sovietams palankų sprendimą, energingai įtikinėja jį priimti (spaudimo metodas paprastas, bet efektyvus: pirma, gąsdinama sovietų atsaku; antra, manipuluojama „lenkiška korta“); kai į jo nuomonę neatsižvelgiama, įspėja URM negalįs gauto nurodymo įvykdyti, tokį neįprastą diplomatai sprendimą aiškindamas skirtingu pilietinės pareigos supratimu; toliau dažniausiai skundžiamasi sunkiu darbu, pablogėjusia sveikata, grasinama atsistatydinti arba prašoma atšaukti jį iš Maskvos. URM vadovybė šantažui nepasiduodavo, o J. Baltrušaitis vėl skųsdavosi sunkiomis darbo ir gyvenimo Maskvoje sąlygomis, primindavo savo nuopelnus Tėvynei, bet Maskvos nepalikdavo.

Ginčas dėl Rytų Karelijos buvo ne vienintelis toks atvejis. Lietuvos pasiuntinys Maskvoje buvo linkęs atsižvelgti į sovietų nuomonę, net kai ji akivaizdžiai prieštaravo Lietuvos interesams. Pvz., 1922 m. sausio pradžioje ministras V. Jurgutis viešai pažadėjo dėti visas pastangas, kad kuo greičiau būtų įvykdytos Taikos sutarties su sovietų Rusija sąlygos⁴⁷. Atstovybė Maskvoje netrukus gavo URM pavedimą surinkti medžiagą, reikalingą protesto notai sovietams dėl Taikos sutarties nevykdymo parengti. J. Baltrušaitis nepritarė šiam sumanymui ir pareiškė, kad „rimtos medžiagos suteikti negalės“. Savo poziciją jis ir vėl grindė nenoru gadinti santykių su sovietų Rusija⁴⁸. Jam, beje, labai nepatiko trijų

⁴⁷ Artimiausios perspektyvos mūsų užsienių politikos (pasikalbėjimas su užsienio reikalų ministru), *Laisvė*, 1922 01 14, p. 3.

⁴⁸ J. Baltrušaičio 1922 01 09 pranešimas viceministru P. Klimui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 300, l. 164–164v.

Baltijos valstybių pastangos koordinuoti savo veiksmus ir priversti Rusiją vykdyti Taikos sutartimis prisiimtus įsipareigojimus. J. Baltrušaitis ne tik nepritarė šiai iniciatyvai, jis apskritai nebuvo glaudesnio bendradarbiavimo su Šiaurės kaimynėmis šalininkas, netgi pranašavo Lietuvai visiškai kitą perspektyvą nei Latvijos ir Estijos. Jis klydo.

J. Baltrušaičio nenoras gadinti santykių su rusais kartais įgaudavo net makabrišką atspalvį. 1922 m. sausio 2 d. Maskvoje buvo nužudytas Lietuvos karo atašė sovietų Rusijoje padėjėjas kapitonas Konstantinas Avižienis. Nužudytas ne kokiam tamsiam Maskvos skersgatvyje, o Lietuvos atstovybėje, žudikas – ne pakelės banditas, o Raudonosios armijos karys. Kai Lietuvą pasiekė žinia apie šią piktadarybę, kilo visuotinė pasipiktinimo banga. Užsienio reikalų ministras V. Jurgutis išsiuntė sovietams notą ir pareikalavo išaiškinti nusikaltimo aplinkybes bei griežtai nubausti kaltininkus. Pasipiktinimas dar sustiprėjo, kai tapo žinoma, jog specialus vagonas su kap. K. Avižienio palaikais pasienio geležinkelio stotyje buvo sulaikytas, sovietų muitininkų ir ypatingojo skyriaus pareigūnų iškratytas, į specialią dėžę įdėtas karstas atidarytas, K. Avižienio kūnas išmestas lauk, ant sniego. Iškratyti netgi velionio drabužiai. Dėl tokio barbariško elgesio NKID vėliau atsiprašinėjo, sovietų pareigūnų veiksmai pasienio stotyje buvo įvertinti kaip šventvagystė⁴⁹.

Kaip į šį vandalizmą reagavo Lietuvos atstovas Maskvoje? Informavo Kauną, kad rusai nepatenkinti dėl Lietuvos spaudos publikacijų apie kap. K. Avižienio nužudymą, pabrėžė itin nepalankų Maskvos požiūrį į krikščionių demokratų dienraščio „Laisvė“ straipsnį „Rusija ir Lietuva“. Šis sovietų Rusijos atžvilgiu labai kritiškas straipsnis sukėlė ne tik sovietų, bet ir paties J. Baltrušaičio nepasitenkinimą. Pranešime URM jis reikalavo straipsnį „atšaukti“⁵⁰! Kitaip tariant, kad dienraštis atsiprašytų. Kokiu pagrindu? Tik todėl, kad straipsnis nepatiko sovietams. Kas, ko ir dėl ko turėjo atsiprašyti? Atrodo, tokia mintis Lietuvos atstovui tuo metu nebuvo atėjusi į galvą. Kad ir kaip žiūrėti, „toks Baltrušaitis“ visai neatitinka L. Tapino monografijoje piešiamo laisvę mylinčio, žmogiškas vertybes išpažįstančio patrioto įvaizdžio.

Šiuo sunkiai suvokiamu pasiuntinio akibrokštu minėtoji tragiška istorija nesibaigė. Pranešime URM J. Baltrušaitis kaltino ne bolševikų barbarus, o... Lietuvos karo atašė Maskvoje kap. Kazį Svilą, kuris, jo žiniomis, įkalbėjo į laikinąją sostinę K. Avižienio palaiikus atlydėjusią gailestingąją seserį, vandalizmo pasienyje liudininkę, „sukelti triukšmą“ Kaune⁵¹. Esą tokių įvykių pasitaikė ir kitose atstovybėse (Latvijos, Estijos ir Lenkijos), bet triukšmo niekas nekėlė. Triukšmo nekėlė ir J. Baltrušaitis, nors Maskvos

⁴⁹ Sovietų Sąjungos NKID 1922 02 22 nota Lietuvos atstovui Maskvoje, ten pat, f. 384, ap. 2, b. 335, l. 2–2v.

⁵⁰ J. Baltrušaičio 1922 01 12 pranešimas A. Lisauskui, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 300, l. 151–151v.

⁵¹ Ten pat.

atsiprašymo nesulaukė. Sovietai apgailestavo, bet neatsiprašinėjo. Iškalbingas buvo ir nuosprendis žudikui – 2 (!) metai priverstinių darbų⁵².

Visais trimis anksčiau aprašytais atvejais – dėl konflikto Rytų Karelijoje, protesto notos sovietams dėl Taikos sutartimi prisiimtų įsipareigojimų nevykdymo ir kap. K. Avižienio nužudymo – J. Baltrušaičio elgesio formulė buvo tokia pati: vengti konflikto su sovietais, kuo labiau paisyti Maskvos interesų, o jei URM prieštarauja pasiuntinio pozicijai, pradėti emocijų kupiną susirašinėjimą, primygtinai pabrėžiant sovietinės politikos subtilybių išmanymą, išskirtinius nuopelnus Tėvynei ir pan. Nuolaidžiavimo politikai pateisinti J. Baltrušaitis turėjo originalų argumentą: „Iš mūsų pusės, ką padarysime bus ne nusileidimas, bet vien laimėjimas <...>. Artimiausia ateitis parodys, kas mums iš tikrųjų svarbu.“⁵³

Užbėgdami įvykiams už akių patvirtinsime – ateitis parodė. Tik vargu, ar iš tolimo Paryžiaus 1939 m. rudenį ir 1940-ųjų vasarą stebėdamas įvykius Lietuvoje J. Baltrušaitis vis dar buvo įsitikinęs Maskvoje tikrai vykdeš savo „mažosios“ Tėvynės interesus atitinkančią misiją...

Lietuvos pasiuntinio Sovietų Sąjungoje ypatinga pozicija negalėjo neatkreipti URM dėmesio. B. K. Balutis 1923 m. balandžio 26 d. slaptame laiške J. Baltrušaičiui rašė:

Čia mes pradėdame manyti, kad Tamstos išmintinga taktika „neerzinti rusų“ privalo turėti ribas ir mums susidaro įspūdis, kad rusai bene bus iššifravę tą mūsų taktiką, ir, išnaudodami ją, pradeda savo taktiką sulig priežodžio „ant palinkusio medžio visos ožkos lipa“. Mes neprivalom erzinti rusų – tas teisybė ir Tamsta turite didelių nuopelnų pas mus išmintingam šios taktikos pravedime, tačiau ji, mano manymu, gali būti vaisinga <...> tik ligi tol, kol mes patys save gerbsime. Nemanau, kad mus gerbtų labiau, jei mes atsisakinėsime nuo savo aiškių, neginčijamų teisių ir nemokėsime, nesugebėsime jų garbingai apginti. Kokią reputaciją tuomet pelnysime?

Baigdamas, pasak jo paties, „ši nesmagų laiškėlį“⁵⁴, B. K. Balutis privačiai perspėjo J. Baltrušaitį apie jo atžvilgiu besiformuojantį nepalankų URM „ūpą“ ir paragino jį imtis veiksmų padėčiai pakeisti⁵⁵.

Taigi, J. Baltrušaičio ir Lietuvos Vyriausybės požiūriai dėl santykių su Maskva ne visais atvejais sutapo. Kartais net radikaliai skyrėsi. Dėl šių skirtumų 1922 m. Lietuvos pozicijoje santykių su sovietais atžvilgiu susidarė nenormali padėtis: J. Baltrušaičio veiksmai Maskvoje dažnai kirtosi su URM nuostatomis. Prieštarų kontūrus nubrėžė

⁵²Ten pat, f. 384, ap. 2, b. 335, l. 22.

⁵³J. Baltrušaičio 1922 01 12 pranešimas A. Lisauskui, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 300, l. 151–151v.

⁵⁴Tai tik vienas B. K. Balučio „nesmagaus laiškėlio“ J. Baltrušaičiui epizodų, kuriame atstovybės Maskvoje darbas vertinamas labai kritiškai. Iš viso jų buvo trys.

⁵⁵Ten pat, f. 383, ap. 7, b. 374, l. 188.

pats J. Baltrušaitis, išdėstęs sovietų užsienio reikalų komisaro Georgijaus Čičerino, kartu ir savo, priekaištus Lietuvai: nepasitenkinimas dėl Dovo Zauniaus parašo „po protestu Gruzijai žuvus“⁵⁶; kritiškas požiūris į Lietuvos delegacijos Tautų Sąjungoje pirmininko T. Naruševičiaus poziciją „Karelijos klausimu“; nepasitenkinimas dėl Lietuvos ketinimo drauge su Latvija ir Estija „paralelinėmis notomis“ reikalauti iš Maskvos Taikos sutarčių vykdymo; apmaudas dėl Lietuvos nedalyvavimo sovietų organizuotame Rygos pasitarime Genujos konferencijos išvakarėse⁵⁷.

Bolševikinis pučas Taline (1924 m. gruodžio 1 d.) nepakeitė J. Baltrušaičio požiūrių. Pranešimuose Kaunui jis ir toliau rašė apie taikius Sovietų Sąjungos užsienio politikos siekius⁵⁸, apie bolševikų ūkininkams suteiktą „plačiausią ekonominę laisvę“⁵⁹. Įtariai vertindamas Baltijos valstybių konsolidacijos procesą, prasidėjusį po pučo Taline, J. Baltrušaitis ir toliau ragino URM neprovokuoti sovietų, nepasitikėti Vakaraais⁶⁰. Kai *Правда* išspausdino melagienų kupiną straipsnį apie „baltąjį terorą“ Baltijos valstybėse, taip pat ir apie masines kratas bei suėmimus Lietuvoje, jis siūlė nereaguoti į šmeižikišką sovietinę propagandą ir net priekaištavo Lietuvos spaudai dėl „tendencingų“, sovietams nepalankių straipsnių⁶¹.

Taigi, tvirtinimas, esą J. Baltrušaitis tik vykdė Lietuvos Vyriausybės pavedimus, neatitinka tikrovės. Dėl Lietuvos valstybės interesų ignoravimo, su Kaunu nesuderintų veiksmų, dėl nuolatinio nuolaidžiavimo sovietams J. Baltrušaitis sulaukė nemažai URM vadovybės kritikos. Jis buvo vienintelis pasiuntinys Lietuvos diplomatinėje tarnyboje, kurį atšaukti iš posto ketino visos be išimties tarpukario Lietuvos Vyriausybės, kad ir kokiai partijai priklausė jos nariai. Deja, to padaryti joms nepavyko.

J. Baltrušaičio viražai derybose dėl Lietuvos ir Sovietų Sąjungos Nepuolimo sutarties pasirašymo (1926)

Diplomatija, kaip žinia, yra galimybių menas. Derybose su ideologiškai agresyvia, gerokai didesniu kariniu ir ekonominiu potencialu disponuojančia valstybe silpnesniajai pusei labai sunku, kone neįmanoma, apginti savo interesų, pasiekti norimą rezultatą.

⁵⁶ Turima galvoje 1921 02 16 Gruzijos Demokratinės Respublikos okupacija ir jos prijungimas prie sovietinės Rusijos.

⁵⁷ J. Baltrušaičio 1922 04 13 pranešimas užsienio reikalų ministrui V. Jurgučui, ten pat, f. 383, ap. 7, b. 300, l. 104.

⁵⁸ J. Baltrušaičio 1925 05 24 pranešimas užsienio reikalų ministrui Leonui Bistrui, ten pat, b. 560, l. 28.

⁵⁹ J. Baltrušaičio 1925 05 16 pranešimas L. Bistrui, ten pat, l. 38.

⁶⁰ J. Baltrušaičio 1925 04 04 pranešimas užsienio reikalų ministrui Voldemarui Vytautui Čarnekiui, ten pat, l. 45.

⁶¹ J. Baltrušaičio 1925 03 01 pranešimas V. V. Čarnekiui, ten pat, l. 64.

Dažnai reikia tenkintis mažesne iš blygybių arba mokėti didelę kainą už vieną ar kitą „dovaną“. Dėl šių priežasčių, analizuodami Lietuvos ir Sovietų Sąjungos derybų dėl Nepuolimo sutarties pasirašymo 1926 m. procesą, ši kartą nebandysime aiškintis, ar derybų rezultatas galėjo būti mums palankesnis, nesvarstysime, ar Lietuvos diplomatija laimėjo, ar pralaimėjo šią sutartį pasirašydama. Bandysime įvertinti tik J. Baltrušaičio veiksmus derybų procese ir jo konkretų indėlį.

1925 m. pabaigoje, prasidedant lietuvių ir sovietų kontaktams dėl Nepuolimo sutarties pasirašymo, J. Baltrušaitis jau penktus metus atstovavo Lietuvai Sovietų Sąjungoje. Tai pakankamas laiko tarpas užmegzti savo šaliai naudingų ryšių, įgyti diplomatiškus įgūdžius ir politinės patirties. Naujų gebėjimų įvaldymas atsispindi ir to meto J. Baltrušaičio politiniuose pranešimuose: mažiau gandų perpasakojimo, daugiau konkretumo, profesionalesnė tarptautinių įvykių ir aplinkos analizė. Tiesa, kitais požiūriais niekas nepasikeitė, – susidarius kritinei ar sunkesnei situacijai, emocijos pasiuntinio pranešimuose ir toliau liejosi per kraštus; kaip ir anksčiau iš sovietų gaunamą informaciją jis vertino nekritiškai, neretai klaidindamas Lietuvos vadovybę; svarbiausia, kad J. Baltrušaitis liko nuosekliu orientacijos į Sovietų Sąjungą apologetu.

Pasiuntinių vaidmuo derybose yra itin svarbus. Gerai žinodami reziduojamą šalį, turėdami naudingų ryšių pasiuntiniai neretai tampa ar bent jau gali tapti derybų sėkmės garantais. Gindami savo šalies interesus jie atlieka ir tarpininkų vaidmenį, leidžiantį lengviau rasti abi puses tenkinantį kompromisą. Situacija, kai pasiuntinys derybose, kad ir ne viešai, imtų atstovauti ir kitos pusės interesams, sunkiai įsivaizduojama. Bent jau mums tokie precedentai nežinomi. Išskyrus vieną – unikalų J. Baltrušaičio atvejį.

Lietuvos derybų su sovietais dėl Nepuolimo sutarties pasirašymo programoje būta kelių prioritetiniais laikytų klausimų: Vilniaus ir santykių su Lenkija (įskaitant ir eventualiąją SSRS paramą Lietuvai Lenkijos agresijos atveju); Lietuvos valstybės sienų su Klaipėdos kraštu pripažinimas; dvišalės karinės konvencijos pasirašymas; sovietų 1920 m. Taikos sutartimi prisiimtų įsipareigojimų įvykdymas; ekonominių ir prekybinių ryšių plėtra.

Derybų procese Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje buvo labai aiškiai ir ne kartą pasakyta, kad nebus jokių teritorinių garantijų, jokių pažadų, juo labiau įsipareigojimų, ypač Vilniaus ar santykių su Lenkija klausimais; dėl Vilniaus sovietai nesutiko garantuoti net diplomatinės paramos, apskritai nenorėjo nė girdėti apie slaptus sutarties priedus, kurie galėtų pasunkinti jų derybas su Lenkija. Nepageidaudami gadinti santykių su Berlynu, jie atsisakė svarstyti klausimą dėl Klaipėdos krašto įjungimo į Lietuvos sudėtį pripažinimo; nesutiko svarstyti ir bet kokia forma užfiksuotų sovietų karinės pagalbos įsipareigojimų Lietuvai; nesutiko prisiimti jokių konkrečių įsipareigojimų dėl neįvykdytų 1920 m. Taikos sutarties straipsnių; atsisakė svarstyti ekonominių kompensacijų Lietuvai teikimą.

Kaune, žinoma, nesitikėta sulaukti Maskvos pritarimo visiems savo pageidavimams, bet toks kategoriškas nenoras bent iš dalies atsižvelgti į Lietuvos interesus nustebino ir

nuvylė. „Maskva sau tik reikalauja, nieko už tai neduodama“, – iš Seimo tribūnos kalbėjo ministras pirmininkas Leonas Bistras⁶². 1926 m. pavasarį po rinkimų premjero poste jį pakeitęs Mykolas Sleževičius kiek pakoregavo derybų poziciją, vis dėlto Maskva atmetė ir naujos Lietuvos Vyriausybės pasiūlymus.

Kaip tokiomis aplinkybėmis elgėsi Lietuvos pasiuntinys Sovietų Sąjungoje? Deryboms patekus į aklavietę, jis ragino Kauną „kaip galima greičiau pasirašyti sutartį tokią, kokią siūlė sovietai“, pranašaudamas Lietuvai didelę ekonominę naudą⁶³. Negana to, analogišką pasiūlymą jis pateikė ir rinkimus į III Seimą laimėjusių partijų lyderiams – prašė paskubinti naująjį premjerą dėl sutarties pasirašymo, esą po perversmo Lenkijoje toliau delsti negalima. Kitaip sakant, sovietams atsisakius atsižvelgti į Lietuvos politinius pageidavimus, pasiuntinys patarė apsiriboti ekonominiais išskaičiavimais! Nuostabą kelia diplomatui neįprasta intervencija į šalies vidaus politiką, kad tik paskubintų sutarties su Sovietų Sąjunga pasirašymą Maskvos pageidaujamosiomis sąlygomis!

Nepasiekęs minėtojo tikslo, J. Baltrušaitis vėl ėmė gąsdinti Kauną Lenkijos keliamu pavojumi. M. Sleževičiaus vizito į Sovietų Sąjungą išvakarėse pranešime ministrui pirminkui pasiuntinys tikino, esą Maskva turinti „tikrų žinių“ apie Lenkijos rengiamą agresiją prieš Lietuvą. Pabrėžęs, kad šią informaciją gavęs „iš rimtų šaltinių“, J. Baltrušaitis pranešė ir kitą sensacingą žinią – Sovietų Sąjungoje rengiamasi skubiai mobilizacijai⁶⁴.

Tokio pobūdžio informaciją kiekviena valstybė vertina labai rimtai. Ji kruopščiai tikrinama, faktams pasitvirtinus imamasi skubių veiksmų grėsmei atremti. Neabejotina, kad Lietuvos žvalgybai ir Diplomatinei tarnybai buvo pavesta išsiaiškinti iš Maskvos gautos informacijos patikimumą. Šį kartą J. Baltrušaičio perduotų žinių nepatvirtino nei diplomatai, nei žvalgybos pareigūnai. Negalėjo patvirtinti, nes Lenkija tuo metu nesirengė agresijai prieš Lietuvą, o Lenkijos ir Sovietų Sąjungos pasienyje nebūta jokių sovietų pasirengimo mobilizacijai ženklų. Netrukus paaiškėjo, iš kokių „rimtų“ šaltinių J. Baltrušaitis gavo informaciją. Pasirodo, apie prieš Lietuvą rengiamą agresiją Lietuvos pasiuntinys nugirdo NKID, o apie sovietų pasiruošimą mobilizacijai rašyta Lenkijos spaudoje. Kitaip tariant, skubindamas sutarties su SSRS pasirašymą J. Baltrušaitis dezinformavo Lietuvos Vyriausybę!

Nepatikrintos informacijos perdavimu šis reikalas nesibaigė. 1926 m. rugšėjo 17 d. Lietuvos pasiuntiniai užsienio valstybėse išplatino *aide-memoire*, į kurią per URM neapsižiūrėjimą pateko iš J. Baltrušaičio gautų „įrodymų“ apie agresyvius Lenkijos kėslus Lietuvos atžvilgiu. *Aide-memoire* tikslas buvo pateisinti Nepuolimo sutarties su Sovietų Sąjunga pasirašymą ir pasmerkti agresyvius Lenkijos kėslus, bet šios pastangos baigėsi

⁶² V. Ž a l y s, *Lietuvos diplomatijos istorija*, t. I, Vilnius, 2007, p. 102.

⁶³ J. Baltrušaičio 1926 07 31 laiškas M. Sleževičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 677, l. 60.

⁶⁴ J. Baltrušaičio 1926 09 08 pranešimas Nr. 17 (griežtai slaptai) M. Sleževičiui, ten pat, b. 679, l. 33.

Lietuvos diplomatinės tarnybos sukompromitavimu. Nepasitenkinimą dėl prasimanymų platinimo reiškė net kai kurie Lietuvos pasiuntiniai. J. Baltrušaičio veiksmai šiuo konkrečiu atveju verčia rimtai susimąstyti. Viena iš dviejų: arba Lietuvos pasiuntinys naivus, neatsakingas lengvatikis, nekritiškai priimantis ir Kaunui perduodantis sovietų sąmoningai platinamą dezinformaciją, arba tokius jo veiksmus lėmė priešiškos jėgos.

Ir kiti J. Baltrušaičio pareiškimai bei veiksmai derybų dėl Nepuolimo sutarties su SSRS procese kelia nuostabą. Antai, 1926 m. balandį, įteikdamas NKID Lietuvos Vyriausybės pasiūlymus dėl Nepuolimo sutarties pasirašymo, J. Baltrušaitis rado reikalą pažymėti, kad tai yra „maksimalūs reikalavimai“, o Kauno siūloma slapto protokolo idėja ir jos turinys – tik krikščionių demokratų pozicija, kitos Seimo partijos tokių kategoriškų reikalavimų nekelia!⁶⁵ Taip kalbėdamas J. Baltrušaitis atskleidė taktiką, kurios lietuviai ketino laikytis derybų metu ir pasielgė nelojaliai Lietuvos Vyriausybės atžvilgiu, tarsi sufleruodamas sovietams, – neskubėkite, palaukite netrukus vyksiančių rinkimų, sutarsime jums palankesnes sąlygomis.

Kiek vėliau, 1926 m. liepą, deryboms ėmus strigti, sovietų pasiuntinys Kaune pranešė stulbinamą informaciją – J. Baltrušaitis Maskvoje „nusileido“ ir sutiko su SSRS pasiūlymais! J. Baltrušaitis neturėjo tokių įgaliojimų, tad pasiuntinybei nedelsiant pasiūstos net dvi telegramos ir pareikalauta, kad pasiuntinys griežtai laikytųsi Centro nurodymų, nedarytų jokių nuolaidų, net jei derybas tektų laikinai nutraukti. Vienoje iš telegramų sakiny, nurodantis be URM sutikimo nedaryti jokių nuolaidų sovietams, pakartotas du kartus⁶⁶. Mažai tikėtina, kad Lietuvos pasiuntinys, negavęs atitinkamų Vyriausybės įgaliojimų, galėjo „nusileisti“, sutikti su SSRS pasiūlymais. Tenka manyti, kad šiuo atveju, kaip ir kitais panašiais kartais, meškos paslaugą J. Baltrušaičiui padarė jo nuolatinis noras įtikti ir įsiteikti sovietams, kurie, esant reikalui, neatsargius Lietuvos pasiuntinio pareiškimus galėjo panaudoti manipuliavimo tikslams.

Galiausiai 1926 m. rugsėjį, prieš pat M. Sleževičiaus atvykimą į Maskvą, NKID apsilankęs J. Baltrušaitis pareiškė visiškai pritariąs Maskvos pozicijai derybose su Lietuva ir kritikavo savo „prastuolius tėvynainius“, nesiliaujančius kelti vis naujus reikalavimus derybose⁶⁷. Šis pasiuntinio pareiškimas nevertas komentaro.

Anksčiau minėtus skirtingus epizodus jungia vienas „algoritmas“: skandalingai nelojali Lietuvos interesų atžvilgiu laikysena, lengvabūdiškas požiūris į Centro instrukcijų vykdymą, akivaizdus noras įtikti ar įsiteikti NKID vadovybei.

⁶⁵ A. Kasparavičius, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: 1926 m. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė*, Vilnius, 1996, p. 99.

⁶⁶ J. Purickio 1926 08 02 telegrama J. Baltrušaičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 677, l. 49.

⁶⁷ A. Kasparavičius, *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje*, p. 208–209.

Tenka atkreipti dėmesį į dar vieną dalyką – pačių sovietų nepasitenkinimą J. Baltrušaičio darbu. Kokios to nepasitenkinimo priežastys? Nepakankama J. Baltrušaičio įtaka Kaune Maskvai reikalingiems sprendimams prastumi! „Mes su malonumu atsisakytume šio aimanuojančio diplomato, kuris niekam neatstovauja, neturi kontaktų su savo Vyriausybe, neturi valdančiosios partijos pasitikėjimo, bet bijome gauti visišką kvailį“, – rašė sovietų pasiuntinys laikinojoje sostinėje S. Aleksandrovskis⁶⁸. Kartais sovietų nepasitenkinimas įgydavo labai konkrečią išraišką. Pvz., 1926 m. rugpjūčio antroje pusėje, nusivylusi J. Baltrušaičio negebėjimu paveikti savo Vyriausybę, NKID vadovybė nusprendė toliau derybas vesti per savo pasiuntinį Kaune S. Aleksandrovsį!⁶⁹ Skaudus ir žeminantis NKID vadovybės antausis Lietuvos pasiuntiniui!

Prieštarinę Maskvos požiūrį į J. Baltrušaitį papildė NKID Kolegijos nario, vieno įtakingiausio sovietų diplomato Boriso Stomoniakovo atsiliepinimas:

Baltrušaitis, kaip pasiuntinys, turėjo teigiamų savybių – jis niekada nesistengė aštrinti jokių klausimų, o bandė juos sušvelninti. Antra vertus, su juo labai sunku dirbti, kadangi niekada nežinau, ką jis tikrai galvoja. Baltrušaitis turi madą viskam pritarti, ką jam besakytum, be to jis turi labai mažai įtakos Lietuvoje⁷⁰.

Taigi, viešumoje žarstę Lietuvos pasiuntiniui pagyras, už akių sovietai gal jo ir neniekino, bet didelės pagarbos taip pat nerodė⁷¹.

„Negaliu atsikratyti minties, kad čia kaltė ne tik sovietų taktikos, bet kad <...> Jurgis Baltrušaitis vėl klaidingai yra informavęs Vyriausybę“

Lietuvos politikai bei diplomatai turėjo nemažai progų įsitikinti, kad žodžiais ir deklaracijomis palaikydami lietuvių tautos aspiracijas susigrąžinti istorinę sostinę Vilnių, sovietai žaidė šachmatų partiją, kurioje Lietuvai buvo skirtas „praeinančio pėstininko“ vaidmuo. Didelių iliuzijų Kaune ir neturėta, suprantant, jog tam tikroje partijos fazėje šis pėstininkas bus paaukotas arba iškeistas į kitą figūrą. Vis dėlto šis „pėstininkas“ neketino lengvai susitaikyti su jam skirta dalia, bandydamas žaisti savo partiją ne visuomet pagal sovietų diktuojamas taisykles. Iliuzijų, beje, neturėjo ir sovietai. „Vilniaus konfliktas nevalingai verčia Lietuvą nuolat laikyti draugiškai mums ištiestą ranką, konfliktui išnykus

⁶⁸ Ten pat, p. 207.

⁶⁹ Ten pat, p. 197.

⁷⁰ B. Stomoniakovo 1930 10 02 slaptas raštas SSRS pasiuntiniui Lietuvoje A. Petrovskiui, Архив Внешней политики СССР, ф. 0151, оп. 19, д. 2, p. 38, l. 122.

⁷¹ Didžiausias J. Baltrušaičio pagerbimo Maskvoje gestas buvo 1930 m. rudenį, kai minint 10-ąsias jo darbo SSRS metines, NKID jo garbei surengė iškilmingą vakarienę, kurioje dalyvavo sovietų diplomatijos žiedas ir diplomatinio korpuso atstovai; žr. V. Ž a l y s, min. veik., p. 526–528.

ir ranka nusvirtų“ – 1928 m. pavasarį pranešime į Maskvą rašė sovietų pasiuntinys laikinojoje sostinėje A. J. Arosjevas⁷².

Nuo pirmųjų Nepriklausomybės metų Lietuvos politikoje santykių su SSRS atžvilgiu susiformavo „racionalaus išskaičiavimo“ principas, – kai naudinga, Kaunas nevengdavo demonstruoti „ypatingų“ santykių su Maskva, o nesitikint paramos ar nematant realios naudos, dvišaliai santykiai kaipmat atšaldavo. Šis principas galiojo per visą pirmosios Respublikos laikotarpį, nors Maskvai, suprantama, jis buvo nepriimtinas. Dėl šios priežasties Lietuvos ir SSRS santykiuose neretai kildavo „pasitikėjimo krizės“, lydimos atšalimo laikotarpių.

1929 m. vasarą, po eilinio atšalimo, Kaunas ir Maskva ėmėsi pastangų gaivinti santykius. Lietuvos pasiuntiniui Maskvoje duoti atitinkami nurodymai. Gerų ryšių NKID turintis J. Baltrušaitis išvystė energingą veiklą, ir, sprendžiant iš jo pranešimų į URM, gavo tam tikrų provizorinio pobūdžio pažadų, visų pirma dėl galimo Maksimo Litvinovo atvykimo į Kauną⁷³. Tačiau netrukus sovietai apsigalvojo, nusprenddami vizitą atidėti. Kaip J. Baltrušaičiui prisipažino pats SSRS užsienio reikalų komisaro pavaduotojas, vykti į Kauną tiesiai iš Ženevos, kur jis ruošėsi įtikinėti visą pasaulį sovietų politikos taikingumu, buvo ne pati geriausia idėja⁷⁴. Kitaip sakant, M. Litvinovas prisipažino, kad jo atvykimas į laikinąją sostinę galėjo būti įvertintas kaip prieštaraujantis tarptautinės taikos interesams!

J. Baltrušaitis, dar neseniai energingai siekęs vizito, lyg nujausdamas artėjančią žemės drebėjimą, pranešimuose į Kauną ėmė guostis, esą gerai, kad vizitas atidedamas⁷⁵. Nuojauta jo neapgavo. M. Litvinovui pasiūlius lietuviams patiems rasti rimtą pretekstą jo vizitui (pvz., kokios nors sutarties pasirašymą⁷⁶), A. Voldemaras kaipmat pasinaudojo šia idėja. Netrukus J. Baltrušaitis gavo nurodymą pasiūlyti sovietams pasirašyti karinę konvenciją M. Litvinovo (arba G. Čičerino) vizito į Kauną metu (!). Tokiu būdu A. Voldemaras tikėjosi atsirevanšuoti už keletą skaudžių nesėkmių, kurias jis buvo patyręs deruose su sovietais 1929 m. pirmoje pusėje. Revanšas neįvyko. Birželio pradžioje grįžęs į Kauną J. Baltrušaitis informavo Lietuvos vadovybę, jog pasiūlymas dėl karinės konvencijos Maskvai nepriimtinas. Vietoje to sovietai siūlė pratęsti 1926 m. Nepuolimo sutartį ir pasirašyti Taikomąją sutartį. Susipažinęs su Maskvos pasiūlymais A. Voldemaras neslėpė nusivylimo (sovietai „siūlo nieko, ar net mažiau nei nieko“⁷⁷), nematydamas reikalo net

⁷² Z. B u t k u s, SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940), *Darbai ir Dienos*, 1998, 7 (16), p. 147.

⁷³ V. Ž a l y s, min. veik., p. 401.

⁷⁴ J. Baltrušaičio 1929 05 14 laiškas A. Voldemarui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 874, l. 174.

⁷⁵ J. Baltrušaičio 1929 05 11 laiškas A. Voldemarui, ten pat.

⁷⁶ J. Baltrušaičio 1929 05 14 laiškas A. Voldemarui, ten pat.

⁷⁷ URM generalinio sekretoriaus Dovo Zauniaus 1929 06 07 atmintinė, ten pat, b. 1029, l. 38–39.

pradėti derybų. Tokį nusistatymą jis išdėstė sovietų pasiuntiniui Kaune Vladimirui Antonovui-Ovsejenkai. Šis, beje, pabandė viską apversti aukštyn kojom, pareikšdamas, esą SSRS sutinkanti svarstyti Kauno pasiūlymą... dėl Nepuolimo sutarties pratęsimo ir Taiskomosios sutarties pasirašymo M. Litvinovo vizito į Kauną metu. A. Voldemaras neslėpė pasipiktinimo – tokių pasiūlymų Lietuvos Vyriausybė neteikusi, ji siūlusi pasirašyti karinę konvenciją! „Visa kita – SSRS pasiūlymai!“ – kietu tonu kirtu ministras pirmininkas. Nesitikėjęs tokio posūkiu, sovietų pasiuntinys tik išlemeno, kad įvykęs nesusipratimas⁷⁸.

„Nesusipratimą“ A. Voldemaras pavedė išsiaiškinti J. Baltrušaičiui. Netrukus į Kauną atskriejo jo telegrama:

Grižęs radau Litvinovą nutarusį užsukti Kaunan, bet po šefo [Voldemaro – aut.] replikos, kuri bjauriai [Litvinovą – aut.] sujaudino, jis vakar išvyko kitu keliu. Rytų perspektyvos žlugo <...>. Iš privačios Litvinovo kalbos jaučiu, kad tą pačią schemą vėl mums patiems iškėlus, dalykas dar būtų pataisomas⁷⁹.

Kitaip sakant, konstatuodamas „Rytų politikos perspektyvų“ žlugimą, Lietuvos pasiuntinys rekomendavo nepradėti diskusijos su Maskva apie tai, „kas, kam ir ką siūlė“, o tiesiog priimti sovietų pasiūlymą⁸⁰. Į J. Baltrušaičio pasiūlymus nebuvo atsižvelgta. Birželio 14-ąją jį pasiekė A. Voldemaro telegrama, informuojanti apie jo sprendimą vengti kontaktų su V. Antonovu-Ovsejenka, santykius su sovietais palaikyti tik per Lietuvos pasiuntinybę Maskvoje, J. Baltrušaičiui nurodant „laikytis labai pasyviai“⁸¹. Vietoje laukto atšilimo lietuvių ir sovietų santykiuose padvelkė arktiniu šalčiu.

Pasiuntinio V. Antonovo-Ovsejenkos padėtis laikinojoje sostinėje kuriam laikui tapo nepavydėtina. Tačiau ar į tokią padėtį jis pateko tik dėl savo apmaudžios ir pasiuntiniui neatleistinos klaidos? Ar tik sovietų pasiuntiniui Kaune tenka atsakomybė dėl eilinio santykių atšalimo? Vargu. Į akis krenta keistokas J. Baltrušaičio elgesys šiame epizode – jis net nebandė aiškintis Kaune kilusio konfūzo priežasčių, o tiesiog patarė priimti sovietų pasiūlytą santykių normalizavimo bazę. Turime pagrindo manyti, jog prie šio „nesusipratimo“ galėjo būti prisidėjęs ir pats J. Baltrušaitis, suklaidinęs NKID vadovybę dėl sąlygų, kurias priėmus A. Voldemaras būtų sutikęs likviduoti „pasitikėjimo krizę“.

Šiaip ar taip, ir šiuo atveju matome tą patį J. Baltrušaičio algoritmą: sprendžiant ginčytinus klausimus geriausia išeitis – priimti Maskvos pasiūlymus; kaltę dėl nesėkmių, šiuo atveju dėl neįvykusio M. Litvinovo vizito, perkelti Lietuvos pusei, šį kartą ant jos ministro pirmininko pečių. Atsisakymas žaisti pagal sovietų diktuojamas taisykles vertinamas kaip didžiausia klaida, neišvengiamai vedanti į pralaimėjimą. „Dažnai atrodydavo,

⁷⁸ V. Ž a l y s, min. veik., p. 403.

⁷⁹ Ten pat.

⁸⁰ Ten pat, p. 404.

⁸¹ A. Voldemaro 1929 06 14 telegrama J. Baltrušaičiui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1029, l. 34.

kad Jurgis Baltrušaitis stengėsi būti geresnis Maskvai nei mums“ – savo atsiminimuose pastebi Lietuvos pasiuntinį Maskvoje gerai pažinojęs P. Klimas⁸². Vaizdas būtų nepilnas, jei nepamintume dar vienos algoritmo sudedamosios – birželio 13-ąją, įtampai lietuvių ir sovietų santykiuose pasiekus aukščiausią tašką, J. Baltrušaitis teiravosi URM generalinio sekretoriaus D. Zauniaus, „ar ne geriau man tuoj išeiti iš tarnybos“⁸³. „Nematau jokio reikalo išeiti, privalai pasilikti“, – sekė šaltas atsakymas iš Kauno⁸⁴. Kitokio atsakymo J. Baltrušaitis ir nesitikėjo.

Apibendrinamas 1929-ųjų patirtis, laiške Vaclovui Sidzikauskui ministras D. Zaunius rašė:

Negaliu atsikratyti minties, kad čia kaltė ne tik sovietų taktikos, bet kad ir labai brangus Jums Baltrušaitis vėl klaidingai yra informavęs Vyriausybę. Visuomet buvo skirtumas tarp Antonovo-Ovsejenkos žodžių ir Baltrušaičio telegramų. Jis pats, matydamas Litvinovo žestą, nežinojo ką pasakyti ir stengėsi muilinti. Žinoma, nebūtų prasmės dėl palyginti smulkmenos daryti kokias išvadas, bet vis tik akmenėlis prie akmenėlio po tam tikro laiko gali sudaryti tam tikrą svorį⁸⁵.

1930 m. pradžioje, t. y. praėjus vos keliems mėnesiams, kai D. Zaunius ėmė vadovauti URM, jis ėmė galvoti, kaip be didesnių nuostolių valstybei atšaukti J. Baltrušaitį iš Maskvos. 1931 m. šis sumanymas jau buvo įgijęs aiškius kontūrus – J. Baltrušaitis turėjo būti perkeltas į Paryžių, P. Klimas – iš Paryžiaus į Berlyną, V. Sidzikauskas – iš Berlyno į Londoną, Kazys Bizauskas – iš Londono į Maskvą. J. Baltrušaitis ir pats neprieštaravo pakeisti aplinką. Nepaisant gerų ryšių aukščiausiuose NKID sluoksniuose, jo netenkino vargana gyvenimo Maskvoje kokybė, kurią J. Baltrušaitis lygino su gyvenimu kalėjime. Grįžti į laikinąją sostinę dirbti URM jis nepageidavo, prašėsi perkelti į Paryžių⁸⁶.

Netrukus D. Zauniaus sumanyta „pasiuntinių sukeitimo“ schema griuvo lyg kortų namelis. P. Klimas kategoriškai atsisakė išvykti iš Paryžiaus, be to, ir vokiečiai nepageidavo, kad jis būtų paskirtas Lietuvos pasiuntiniu Berlyne. Kurį laiką galvoję, kaip pasielgti, sovietai galų gale nesutiko J. Baltrušaičio keisti į krikdemą K. Bizauską. D. Zaunius „revoliucija“ nepavyko, Lietuvos pasiuntiniu Maskvoje ir toliau buvo nepakeičiamas J. Baltrušaitis.

⁸² P. K l i m a s, *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*, Vilnius, 1991, p. 32.

⁸³ J. Baltrušaičio 1929 06 13 telegrama D. Zauniui, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 1029, l. 33.

⁸⁴ D. Zauniaus 1929 06 14 telegrama J. Baltrušaičiui, ten pat, l. 32.

⁸⁵ D. Zauniaus 1929 12 10 laiškas pasiuntiniui Vokietijoje V. Sidzikauskui, ten pat, l. 9.

⁸⁶ V. Ž a l y s, *Lietuvos diplomatijos istorija*, t. II, d. I, Vilnius, 2012, p. 38.

Paskutinis J. Baltrušaičio „misijos“ etapas

1938 m. kovo 17 d. 22 val. per pasiuntinybę Taline Lietuvai perduotas Lenkijos ultimatumas, kuriuo reikalauta per 48 valandas užmegzti dviejų valstybių diplomatinis santykius ir atkurti susisiekimą sausuma, upėmis, oru, paštu, telegrafu, telefonu. Laiku negavusi atsakymo arba gavusi atsakymą su išlygomis, arba kitai pusei atmetus ultimatumą, Lenkijos Vyriausybė pareiškė „garantuosianti savo valstybės tikrąjį interesą savomis priemonėmis“⁸⁷. Estijos URM paprašytas paaiškinti paskutinį notos sakinį, Lenkijos pasiuntinys Waclawas Paprzycas-Przesmyckis neslėpė, kad atsisakymas tenkinti pateiktus reikalavimus reikštų karą⁸⁸. Atsakydamas į analogišką Lietuvos pasiuntinio Estijoje Broniaus Dailidės klausimą Lenkijos pasiuntinys tik pasakė, kad notos tekstas yra labai aiškus ir, atsižvelgiant į incidento rimtumą, pasekmės gali būti labai rimtos⁸⁹.

Neaptarinėdami Lenkijos ultimatumo priešasčių ir Lietuvos Vyriausybės veiksmų po ultimatumo įteikimo, apsiribosime trumpa SSRS (į kurios pagalbą kritišką valandą tiek vilčių buvo sudėjęs Lietuvos pasiuntinys Maskvoje) pozicijos ir paties J. Baltrušaičio veiklos analize.

Ultimatumo įteikimo išvakarėse, kovo 16-ąją, Lietuvos pasiuntinys kreipėsi į M. Litvinovą, prašydamas diplomatinės pagalbos Lietuvai. Istoriko Algimanto Kasparavičiaus teigimu, diplomatinės pagalbos J. Baltrušaitis prašė ne vykdydamas iš Kauno gautas instrukcijas, o savo iniciatyva⁹⁰. Lyg atsakydamas į tokią „diplomatinę improvizaciją“ M. Litvinovas pasiūlė Lietuvos Vyriausybei skubiai kreiptis į... Vašingtoną, esą apeliuojant į JAV viešąją opinią galima būtų bandyti išvengti ultimatumo įteikimo⁹¹. Atsižvelgiant į JAV izoliacinę politiką ir demonstratyvų atsiribojimą nuo konfliktų Europoje, pasiūlymas buvo daugiau nei keistas. Kiek vėliau M. Litvinovas telefonu informavo J. Baltrušaitį apie pokalbį su Lenkijos ambasadoriumi Sovietų Sąjungoje, kurio metu jis rimtai įspėjęs Waclawą Grzybowski, jog lenkų akcija prieš Lietuvą „iššauks sunkių komplikacijų Europos Rytuose“⁹². Kovo 17-ąją, tuoj po vidudienio (t. y. dar iki ultimatumo įteikimo), M. Litvinovas užsienio žurnalistams Maskvoje pristatė SSRS Vyriausybės deklaraciją, kuria buvo siūloma Lenkijos ir Lietuvos konfliktą svarstyti tarptautinėje konferencijoje⁹³.

⁸⁷ *Lietuvos ir Lenkijos santykiai, 1917–1994: dokumentų rinkinys*, Vilnius, 1998, p. 102.

⁸⁸ P. L o s s o w s k i, *Polskie ultimatum do Litwy w marcu 1938 r. widziane z placówki RP w Tallinnie, Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*, t. XI, 1975, s. 233.

⁸⁹ Ten pat, p. 234.

⁹⁰ A. K a s p a r a v i č i u s, *Dėl Lenkijos ultimatumo, jo priėmimo ir tolesnės „normalizacijos“*, *Lietuvos istorija. Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*, t. X, d. II, Vilnius, p. 456.

⁹¹ J. Baltrušaičio 1938 05 12 pranešimas URM Nr. 15, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1032, l. 307.

⁹² Ten pat.

⁹³ Ten pat.

Iš trijų sovietų iniciatyvų dėmesio verta tik viena, t. y. įspėjimas Lenkijos ambasadoriui dėl pasekmių, kurių sukeltų akcija prieš Lietuvą. Vis dėlto M. Litvinovo pokalbis su W. Grzybowskiu vyko kiek kitokia dvasia, nei buvo perduota J. Baltrušaičiui. Sovietų diplomatijos vadovas tik „draugiškai“ išsakė viltį, kad konfliktas bus likviduotas taikiai, pažymėdamas, kad „nenorįs kištis nei į ankstesnius, nei į dabartinius Lenkijos ginčus su Lietuva“. M. Litvinovo pareiškimą ambasadorius W. Grzybowski buvo linkęs vertinti tik kaip „lengvą demaršą“⁹⁴. O Lenkijos užsienio reikalų ministras Józefas Beckas M. Litvinovo „draugiškume“ įžvelgė visišką Sovietų Sąjungos bejėgiškumą, kuris tik sustiprino jo įsitikinimą, jog sovietai, matydami tvirtą Lenkijos pasiryžimą esant reikalui panaudoti jėgą, net ir prestižo sumetimais nedrįs palaikyti Lietuvos, bijodami parodyti pasauliui savo silpnumą⁹⁵.

Maskvos silpnumą matė ne tik lenkai. Prancūzų diplomatai stebėjosi, kodėl Lenkijos ultimatumo ir viso šito Lietuvos ir Lenkijos konflikto kontekste Kremlius staiga užmiršo ankstesnes politines simpatijas Lietuvai ir jo pozicija pasidarė tokia vangė. „Ar tikrai sovietai pradeda nebesiinteresuoti Lietuvos likimu, kaip kad seniau buvo, ar Rusija pasidariusi tiesiog bejėgė Europos politikoje?“ – spėliojo Prancūzijos užsienio reikalų ministras Josephas Paulis-Boncour’as⁹⁶.

Sovietų bejėgiškumas atsispindėjo jų pozicijos dvilypume, kuris neliko nepastebėtas. Maskvos diplomatiniam korpuse imta kalbėti, esą sovietai pritaria, bent jau neprieštarauja lenkų akcijai. J. Baltrušaičio žiniomis, tokius gandus platino patys lenkai, padedami vokiečių ir japonų. M. Litvinovas net buvo priverstas teisintis J. Baltrušaičiui, esą Lenkijos ambasadoriui sakęs tik tiek, kad sovietai „vargu ar gali smerkti lenkų norą turėti normalius santykius su visais kaimynais“, bet niekada net neužsiminęs, jog pritaria Lenkijos metodams, taikomiems santykiams su Lietuva užmegzti⁹⁷.

Kovo 17-osios naktį, iškart po Lenkijos ultimatumo įteikimo Taline, užsienio reikalų ministras Stasys Lozoraitis išsiuntė pasiuntinybei Maskvoje šifruotą telegramą, kurioje išvardijo Lenkijos reikalavimus ir prašė J. Baltrušaičio gauti SSRS vyriausybės „patarimą“⁹⁸. Praėjus daugeliui metų, S. Lozoraitis rašė:

Žinoma, mes prašėme Maskvoje diplomatinės paramos, o ne kokios kariškos, nes, be ko kita, tikėtis tokios intervencijos iš sovietų pusės būtų buvusi gryna iliuzija. O toks mūsų – bergždžias – žingsnis būtų tiktai paskatinęs Lenkijos agresyvumą, kartu susilpnindamas mūsų poziciją Paryžiuje ir Londone ir įstumdamas mus į sovietų orbitą⁹⁹.

⁹⁴ A. K a s p a r a v i č i u s, Dėl Lenkijos ultimatumo..., p. 453.

⁹⁵ Ten pat.

⁹⁶ Ten pat, p. 454; P. Klimo 1938 03 25 konf. pranešimas S. Lozoraičiui, LCVA, f. 659, ap. 1, b. 129, l. 91.

⁹⁷ J. Baltrušaičio 1938 05 12 pranešimas URM Nr. 15, ten pat, f. 923, ap. 1, b. 1032, l. 311.

⁹⁸ Užsienio reikalų ministro S. Lozoraičio 1938 03 17 šifruota telegrama Nr. 182 J. Baltrušaičiui (autoriaus archyvas).

⁹⁹ Lietuvos diplomatijos šefo Stasio Lozoraičio laiškas prof. Br. Vaškeliui, 1973 01 30 (autoriaus archyvas).

S. Lozoraitis pabrėžė ir kitą svarbų niuansą. Lenkijos ultimatumo metu sovietų vyriausybė nebuvo Lietuvai pareiškusi ar leidusi suprasti, kad jos kariuomenė įsikištų, jei Lenkija pultų Lietuvą. S. Lozoraitis prisiminė:

Sovietų vyriausybės žodinės intervencijos buvo tikrai demonstracijos, kurios nekėlė Maskvai mažiausios rizikos ir kuriomis ji siekė sudaryti įspūdį, kad ji esanti Lietuvos gynėja ir protektorė <...>. Galop, Litvinovas užraukė visus pasikalbėjimus, pareikšdamas Baltrušaičiui tvirtai ir drūtai: „*Ničego ne podelaješ, prichoditsa sdavatsa!*“.¹⁰⁰

Šį epizodą pranešime Kaunui aprašė ir J. Baltrušaitis. Kovo 18 d. M. Litvinovas jam kalbėjęs taip: „kadangi lenkai pasiryžę gauti pilną satisfakciją, tad jie žengs į Lietuvą, o lietuviai nepajėgs jų atremti. Lenkus galima būtų sustabdyti tik paskelbus jiems karą“. Po ilgesnės pauzės M. Litvinovas išdrožė: „Iššina, kad tenka nusilenkti jėgai.“¹⁰¹

Kovo 19-osios vidurdienį Lenkijos pasiuntinybėje Taline Lietuvos pasiuntinys Estijoje B. Dailidė ir Lenkijos pasiuntinys W. Paprzycas-Przesmyckis apsikaitė Varšuvoje iš anksto parengtomis identiško turinio notomis dėl diplomatinų santykių užmezgimo. Tą pačią dieną 13.30 val. ultimatumo priėmimą ir diplomatinų santykių užmezgimą patvirtino Lietuvos Seimas.

Konstatuosime faktą, kad gavusi Lenkijos ultimatumą Lietuva jokios realios paramos iš Maskvos nesulaukė. Čia būtų galima dėti tašką, jei J. Baltrušaitis nebūtų išsiuntęs į Kauną pranešimo, kurio negalime palikti be komentaro. Šį įspūdingos apimties – 18 mašinraščio lapų (!) – pranešimą J. Baltrušaitis išsiuntė Kaunui 1938 m. gegužės 12 d., t. y. praėjus kone 2 mėnesiams po Lenkijos ultimatumo įteikimo. Pranešime Lietuvos pasiuntinys rašė ne tik apie savo veiklą Maskvoje Lenkijos ultimatumo metu, bet ir apžvelgė Lenkijos, Vokietijos, išsamiausiai – Sovietų Sąjungos, Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos laikyseną tomis nepaprastai svarbiomis Lietuvai dienomis. Apibendrinamas šią apžvalgą, J. Baltrušaitis konstatavo: prancūzams ir anglams rūpėjo „tik numalšinti konflikto drugį, kad jis nevirstų didesnio gaisro kibirkštimi“. Nepalanki britų ir prancūzų laikysena Vilniaus ir Klaipėdos klausimais jo taip pat nestebino, nes „prancūzams nei ypač anglams nėra būtina <...>, kad Lietuva gyventų laisva ir nepriklausoma“. Savotiškai apibendrinamas 18 metų diplomatinio darbo Maskvoje patirtį, J. Baltrušaitis rašė:

Kitaip elgėsi Sovietai; ir tai ne tik todėl, kad jų pamatinė doktrina tikrai išpažįsta visų tautų, ypač mažųjų tautų, neginčijamą teisę į nepriklausomą gyvenimą, bet – kas gal dar svarbiau – ir todėl, kad Lietuvos nepriklausomybė giliai atitinka jų pačių praktiškus politinius interesus <...>. Ir šiandien Maskva kiekviena proga nenustoja dirbusi visuotinos taikos išlaikymo ir kolektyvinio saugumo realizavimui <...>. Šiaip ar taip įvertinant pasaulio

¹⁰⁰ Ten pat.

¹⁰¹ J. Baltrušaičio 1938 05 12 pranešimas URM Nr. 15, LCVA, f. 923, ap. 1, b. 1032, l. 309–310.

atliepą į mūsų sunkias neluktas valandas, vis dėlto per lenkų ultimatumo dienas pasirodė, kad mes negyvename viename...¹⁰²

Keisčiausia šiame pranešime skaityti Lietuvos pasiuntinio priekaištus Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos atžvilgiu. Vilniaus klausimu, ginče su Lenkija – šios valstybės Lietuvai niekada nieko nežadėjo! Atsižvelgiant į abejingą ir bejėgišką M. Litvinovo ir SSRS poziciją Lietuvos atžvilgiu ultimatumo dienomis, dar keisčiau atrodo J. Baltrušaičio ditirambai Maskvai, tiesiog odė apie sovietų rūpinimąsi mažųjų valstybių nepriklausomybės išsaugojimu...

Po 1938 m. kovą gautų pamokų J. Baltrušaitis ir toliau primygtinai kartojo: padėčiai Europoje komplikavusis, Lenkija galinti „staiga ir galutinai pasikėsinti į mūsų nepriklausomybę smurto priemonėmis“, Lietuvai tokiu atveju prireiks „draugų“, t. y. Sovietų Sąjungos, pagalbos. Niekas nesikeitė – J. Baltrušaitis ir toliau pirmenybę teikė ne Lietuvos interesų gynimui, o įvairiausių Maskvos rūpesčių retransliavimui. Lietuvai užmezgus diplomatinius santykius su Lenkija, jis skuba informuoti Kauną apie nerimą Maskvoje dėl Lietuvos „dabartinės politinės linijos“, t. y. apie sovietų nepasitenkinimą dėl Lietuvos santykių su Lenkija normalizavimo¹⁰³, pamiršdamas ankstesnius M. Litvinovo pareiškimus. Jis rašo apie ilgą pokalbį su M. Litvinovu, kuris „draugišku tonu, bet labai susirūpinęs iš karto pareiškė man, kad mes [Lietuva] jau slenkame, jei tik jau nenuslinkome, į agresorių ir imperialistų pakalnę“. Paprašytas paaiškinti šią mintį, M. Litvinovas savo nepasitenkinimą aiškino tuo, kad iš S. Lozoraičio per sovietų pasiuntinį Kaune Pavelą Krapivincovą gauta informacija apie Latvijos užsienio reikalų Vilhelmo Munterso vizito Lietuvoje rezultatus buvusi nepakankama. „Tai esanti tradicinio draugingo atvirumo stoka“, – priekaištavo sovietų diplomatijos vadovas.

Reikalavimas išsamios ataskaitos apie S. Lozoraičio ir V. Munterso pokalbius Kaune Lietuvos pasiuntiniui Sovietų Sąjungoje atrodė visiškai normalus. Siekdamas didesnio poveikio jis nuolat pabrėžia M. Litvinovo palankumą nepriklausomai Lietuvai („Tvarkykite savystoviai naujus ir senus santykius su savo kaimynais, bet saugokite savystovybę. Mes iš Lietuvos daugiau nieko, absoliučiai nič-nieko nenorime ir nereikalaujame.“¹⁰⁴)

Neįtikėtina, kad J. Baltrušaitis net ir po Lenkijos ultimatumo nuoširdžiai tikėjo tokiais pareiškimais. Jis tikėjo beveik viskuo, ką jam sakė M. Litvinovas ir kiti aukšti NKID pareigūnai. Tarkim, net nesusimąstęs perdavė į Kauną sovietų užsienio reikalų komisaro pavaduotojo Vladimiro Potiomkino užuominą, iš kurios Lietuvos pasiuntinys esą supratus, kad Maskva „laimintų Pabaltijo valstybių stipresnį susiglaudimą iki savitarpio pagalbos struktūros, atskiroje, bet būtinai atviroje formoje, kad ir kitos valstybės galėtų prisidėti“.

¹⁰² Ten pat, l. 312–313.

¹⁰³ Ten pat, l. 314–315.

¹⁰⁴ Ten pat.

Kitaip tariant, J. Baltrušaitis informuoja laikinąją sostinę, kad tam tikromis aplinkybėmis Sovietų Sąjunga svarstytų prisijungimo prie Baltijos Santarvės galimybę¹⁰⁵. Sunku patikėti, kad jis nesusimąstė apie tokio prisijungimo pasekmes. Per 18 diplomatinės tarnybos metų turėta pakankamai laiko suvokti tarptautinių santykių subtilybes, sugebėti įžvelgti slaptą klastą. O jei J. Baltrušaitis visgi matė klastą? Kodėl neperspėjo? Arba jis ir toliau įsivaizdavo vykdamas jam iš aukščiau pavestą geopolitinę misiją, arba buvo visiškai konformistas. O gal teisingi abu šie variantai. Ar buvo galimas ir trečias variantas, t. y. gal J. Baltrušaitis dirbo prieš savo Tėvynę NKVD verčiamas? Mums atrodo abejotina, kad sovietų VČK ar NKVD būtų siekusi užverbuoti Lietuvos pasiuntinį. „Naudingų idiotų“ verbuoti nebūtina, jie ir be šito atlieka tai, ko iš jų tikimasi. Rosita Garškaitė taip pat tvirtina, kad NKVD dar ketvirtojo dešimtmečio pradžioje atsisakė verbuoti J. Baltrušaitį¹⁰⁶.

„Persikūnijimas“: J. Baltrušaičio atsisveikinimo kalba Maskvoje

Enough is enough – greičiausiai taip apie J. Baltrušaičio tolesnį darbą Sovietų Sąjungoje imta galvoti URM vadovybėje 1938 m. pavasarį. Laikyti Maskvoje prosovietišku pažiūrų neslepiančią pasiuntinį buvo pernelyg neatsakinga. Atrodo, kad ir pats J. Baltrušaitis jau buvo apsisprendęs palikti Maskvą, tiesa, jis pageidavo persikelti į kitą Europos sostinę, net į žemesnes diplomatinės pareigas. Vengdamas politinio demaršo išpūdžio, ministras S. Lozoraitis neskubino atšaukimo. Formaliu pretekstu J. Baltrušaičiui iš Maskvos atšaukti tapo Lietuvoje išleistas įstatymas, pagal kurį pasiuntiniai, sulaukę 65 metų amžiaus, privalėjo išeiti į pensiją. Šis įstatymas visuomenėje buvo gavęs *Lex Baltrušaitiensis* pavadinimą, suprask, priimtas visų pirma taikant J. Baltrušaičiui.

J. Baltrušaičio atšaukimas užsitęsė dėl dviejų priežasčių: užtruko jį turėjusios pakeisti kandidatūros paieškos, be to, URM norėjo atsižvelgti į J. Baltrušaičio pageidavimus. Radus abiejų problemų sprendimą, 1939 m. kovo 7 d. prezidentas A. Smetona pasirašė J. Baltrušaičio atšaukimo iš Sovietų Sąjungos aktą. Balandžio 1-ąją jis turėjo išvykti iš Maskvos, nuo tos pačios dienos buvo paskirtas Lietuvos pasiuntinybės Paryžiuje garbės patarėju¹⁰⁷. URM tarnyboje J. Baltrušaičiui leista likti iki 1940 m. balandžio 1 d., suteikus jam įgaliotojo ministro rangą¹⁰⁸.

¹⁰⁵ Ten pat.

¹⁰⁶ R. Garškaitė, *Diplomatai-pranasai. Baltrušaitis ir Milašius*, <https://www.bernardinai.lt/2015-05-22-diplomatai-pranasai-baltrusaitis-ir-milasius/> [žiūrėta 2023 11 20].

¹⁰⁷ LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2147, l. 483; ap. 2, b. 596, l. 30.

¹⁰⁸ Užsienio reikalų ministro Juozo Urbšio 1939 02 10 raštas Prezidentui Antanui Smetonai, ten pat, f. 383, f. 7, b. 2147, l. 597.

J. Baltrušaičiui ruošiantis palikti Maskvą, Lietuva išgyveno dar vieną tragediją – Vokietijos ultimatumą ir Klaipėdos krašto atplėšimą. 1939 m. kovą Lietuvos pasiuntinys eilinių kartą turėjo progos įsitikinti, ko buvo verta jo ilgus metus puoselėta viltis, net tikėjimas, kad pavojaus valandą Lietuva sulauks Sovietų Sąjungos paramos. Nesulaukė ir šį kartą.

J. Baltrušaičio prašymu išvykimas iš Maskvos buvo kelioms dienoms atidėtas. Atsisveikinimo su Lietuvos pasiuntiniu iškilmės įvyko 1939 m. balandžio pradžioje, jose dalyvavo NKID vadovybė ir diplomatinio korpuso atstovai. Sovietų užsienio reikalų komisaras M. Litvinovas pasakė atsisveikinimo kalbą, negailėdamas liaupsių J. Baltrušaičio asmeniui. Atsakomoji Lietuvos pasiuntinio kalba buvo labai jausminga, jis pats vadino ją išpažintimi.

J. Baltrušaitis kalbėjo apie jam „brangią sovietinę Maskvą“, dėkojo M. Litvinovui už jo ilgamečio darbo įvertinimą, už parodytą pasitikėjimą, minėjo savo „nenuilstamą rūpinimąsi sovietų ir lietuvių santykių tvirtumu bei pastovumu, jų nenutrūkstamu giliniu ir gerinimu“. Atsisveikinimo kalboje Lietuvos pasiuntinys rado progą pabrėžti, kad dvišalių santykių plėtojimas jam rūpėjo ne tik kaip tarnybinė pareiga, esą jo pastangos plaukė iš gilaus vidinio įsitikinimo, tvirto tikėjimo Sovietų Sąjungos užsienio politikos doktrina. Dėkodamas M. Litvinovui už „gelbstinčio“ kolektyvinio saugumo principo palaikymą, J. Baltrušaitis reišė įsitikinimą, kad kolektyvinis saugumas padės tautoms pasiekti „ilgalaikę taiką, didžiąją santarvę ir žmonių brolybę“, vylėsi, kad „žmonija yra netoli tos palaimingos valandos, kada tautos, pamiršusios vaidus, susijungs į vieną šeimą“. Jis ir vėl džiaugėsi, kad „SSRS užsienio politikos doktrinoje rūpinamasi mažųjų tautų likimu“. „Mažosios tautos neretai tampa tik pigia smulkia moneta, kuria didžiosios valstybės apmoka tarpusavio skolas“, – kalbėjo Lietuvos pasiuntinys, leisdamas suprasti, kad šie žodžiai netaikomi Sovietų Sąjungai, kuri, pasak M. Litvinovo, „neprekiauja tautomis“. Nepamiršo padėkoti sovietams ir už jų laikyseną Lenkijos ultimatumo metu...

Kulminaciją kalba pasiekė, kai J. Baltrušaitis pacitavo M. Litvinovo žodžius, neva pastarasis, Lietuvos pasiuntiniui įžengus į jo kabinetą, pajusdavo „sau artimą žmogų, beveik tėvynainį“. „Čia Jūs visiškai teisus. Ir aš galiu tikrai pridėti, kad susitikimuose su Jumis ir manyje atsirasdavo persikūnijimo jausmas <...>. Šiandien prieš Jus stovi dviejų tėvynių žmogus“, – netikėtai pareiškė pasiuntinys. Stebina ir kita – nežiūrint SSRS abejingos laikysenos Lietuvos atžvilgiu Lenkijos ir Vokietijos ultimatumų metu, J. Baltrušaitis ir toliau reišė tvirtą įsitikinimą, kad sunkią valandą SSRS visada ateis į pagalbą „mano kitai mažajai tėvynei“, todėl jam nebaugu dėl jos tolesnio likimo (sic!). „Išeinu anaipol neišeidamas“, – poetiškai kalbą baigė Lietuvos pasiuntinys¹⁰⁹.

Baigęs darbą rezidavimo šalyje, prieš išvykdamas iškilmingame atsisveikinimo renginyje pasiuntinys dažniausiai dėkoja valstybei, kurioje gyveno, žmonėms, su kuriais

¹⁰⁹ Žr. B. Vaškevičius, *Žvilgsnis iš atokiau*, p. 122–125.

dirbo. Kitaip tariant, jokios politikos, visų pirma mandagumas! Tai suprantama ir nekvestionuojama. Vis dėlto J. Baltrušaičio kalba, atsižvelgiant į tarptautinį kontekstą, į Lenkijos ultimatumą ir Klaipėdos krašto praradimą, buvo pernelyg pataikūniška ir net siurrealistiška. Sunku suprasti ir jo kalbos pasažus – nežinia kuo paremtą tikėjimą, kad SSRS užsienio politikos doktrina siekė užtikrinti kolektyvinį saugumą, rūpinosi „mažųjų tautų likimu“. Ar galėjo būti kas nors toliau nuo tiesos?! O kaip vertinti pasiuntinio pasisakymą apie „ilgalaikę taiką, didžiąją santarvę ir žmonių brolybę“, arba žmonijos artėjimą prie „tos palaimingos valandos, kada tautos, pamiršusios vaidus, susijungs į vieną šeimą“?

Tuo metu, kai J. Baltrušaitis sakė jausmingą atsiveikinimo kalbą, žmonija artėjo ne prie palaiminto „susijungimo į vieną šeimą“, o prie Vokietijos ir SSRS suokalbčio, nulėmusio Antrąjį pasaulinį karą. Galima bandyti teisinti J. Baltrušaitį, esą šią kalbą pasakė ne diplomatas, o poetas. Betgi ir poetas negali būti visiškai aklas. Iki Raudonosios armijos dalinių įvedimo į Lietuvos teritoriją buvo likę mažiau nei penki mėnesiai, o iki Lietuvos priverstinio įjungimo į „didesnę šeimą“ (SSRS) – metai ir du mėnesiai. Suprantama, J. Baltrušaitis negalėjo šito žinoti. Vis dėlto tai nepateisina jo politinio naivumo, aklo tikėjimo sovietais, tik pabrėžia politinės nuovokos trūkumą ir akivaizdų dviejų tėvynių sindromą. Tiesa, savo kalbą J. Baltrušaitis baigė labai dviprasmišku ketureiliu¹¹⁰. Bet ar tai ką nors keičia?

Išvados

Ilgus metus J. Baltrušaičio nuosekliai puoselėta bei propaguota orientacijos į sovietų Rusiją ir SSRS politika Lietuvos valstybei baigėsi visiška katastrofa – okupacija ir aneksija, kurią buvęs Lietuvos pasiuntinys Maskvoje galėjo saugiai stebėti iš Prancūzijos. J. Baltrušaitis buvo šventai įtikėjęs savo geopolitine misija su Rusijos pagalba ginti Lietuvą nuo Lenkijos, bet ši misija baigėsi taip, kaip ir turėjo baigtis, – visišku fiasko. Dėl paprasčiausios priežasties: ji tiesiog neatitiko geopolitinių realijų. Ir vilkas, ir meška vienodai vertina savo auką.

Ką J. Baltrušaitis galvojo apie savo indėlį į lietuvių tautą ištikusią tragediją, kaip vertino savo nuolatinius raginimus Lietuvai nenukrypstamai laikytis sovietų užsienio politikos farvaterio? Į šiuos klausimus šiandien sunku, gal ir neįmanoma atsakyti, kol nerasime atsakymo į svarbiausią klausimą – kokios priežastys lėmė tokią sunkiai suvokiamą jo poziciją Sovietų Sąjungos atžvilgiu? Ilgus metus gyvenęs Rusijoje, savo akimis matęs visą sovietinio režimo siaubą, J. Baltrušaitis privalėjo ekstrapoliuoti sovietines realijas ir į užsienio politikos, tarptautinių santykių sritį. Bet jis nepajėgė to padaryti. Kaip matyti

¹¹⁰ Ten pat.

iš cituotų dokumentų ir jo atsisveikinimo kalbos, iki pat išvykimo iš Maskvos jis taip ir liko sovietų manipuliacijų auka. Gal neatsitiktinai aukštas NKID pareigūnas, kalbėdamas apie J. Baltrušaitį, yra išsitaręs „Juk jis ir mūsiškis“¹¹¹ Ne, ne ta prasme, kad J. Baltrušaitis būtų persidavęs sovietams. Jis tiesiog buvo ir liko „naudingas idiotas“. Deja.

Be J. Baltrušaičio politinio aklumo, yra dar viena priežastis, verčianti abejoti, ar verta branginti jo, kaip Lietuvai nusipelnusio diplomato, atminimą. J. Baltrušaičio vardas tarpukariu minimas ne vienoje su korupcija susijusioje byloje. Buvęs Lietuvos krašto apsaugos ministras, vyriausiasis kariuomenės vadas, Steigiamojo Seimo narys (1920–1921) gen. lt. Konstantinas Žukas savo atsiminimuose, remdamasis 1921 m. Lietuvos atstovybėje Maskvoje juriskonsultu dirbusio „teisininko N.“ liudijimu, tvirtina, kad ne tik J. Baltrušaitis „gerai“ žinojo apie spekuliacijos schemą „sacharino byloje“. Apie ją žinojo ir bolševikų valdžia. Ne tik žinojo, bet ir naudojosi šia schema, kaip kompensaciją gabendama komunistinę literatūrą į Lietuvą¹¹². Nenuostabu, kad jo veikla ne kartą domėjosi Lietuvos saugumo departamentas. Lietuvos (ir ne tik) archyvuose yra išlikę dokumentų, tik sustiprinančių įtarimus J. Baltrušaičio atžvilgiu.

Bernardas Gailius neatmeta galimybės, kad spekuliacijos schemą kontroliavusi NKVD galėjo ją pasinaudoti Lietuvos pareigūnams, taip pat ir Maskvoje dirbusiems diplomatams, verbuoti¹¹³. „Sacharino byla“, deja, ne vienintelis atvejis. Mahiras Gamzajevs, Azerbaidžano Respublikos įgaliotasis atstovas Lietuvoje (1992–1995), yra paskelbęs straipsnį, verčiantį abejoti nepriekaištinga J. Baltrušaičio reputacija¹¹⁴. Korupcijos aspekto straipsnyje plačiau neaptarėme dėl dviejų priežasčių: J. Baltrušaitis nebuvo Lietuvos teismo nuteistas už korupciją; šis jautrus klausimas nėra mūsų tyrimo objektas. Neabejotina, kad korupcijos tarpukario Lietuvoje klausimai ateityje dar sulauks tyrinėtojų dėmesio.

Publikuoti šaltiniai ir literatūra

Laisvė, 1922 01 14

Latvijas Vestnesis, 1922 07 21

Lietuvos ir Lenkijos santykiai, 1917–1994: dokumentų rinkinys. Sud. V. P. Plečkaitis, J. Władkiewicz. Vilnius: Valstybės žinios, 1998

¹¹¹ Iš SSRS užsienio reikalų liaudies komisariato spaudos „šefo“ Konstantino Umanskio kalbos, pasakytos priėmimo Lietuvos pasiuntinybėje 1934 m. Maskvoje proga. Dr. A. Geručio 1973 03 08 laiškas prof. Broniui Vaškeliui (autorius archyvas).

¹¹² K. Žukas, *Žvilgsnis į praeitį. Žmogaus ir kario atsiminimai. Medžiaga istorikams*, Chicago, 1959, p. 373–374.

¹¹³ Žr. B. Gailius, Sacharino byla, *Naujasis Židinys-Aidai*, 2003/7–8, p. 397–405.

¹¹⁴ M. Gamzajevs, Tamsioji diplomatijos pusė, *Lietuvos žinios*, 2011 12 08.

Tėvynės balsas, 1922 07 27
URM Žinynas, Kaunas, 1939
Известия, 1922 08 16
Либавское русское слово, 1922 07 19
Рижский Курьер, 1922 07 18

BUTKUS, Zenonas. SSRS intrigos Baltijos šalyse (1920–1940). *Darbai ir Dienos*, 7 (16), 1998, p. 141–160.

GAILIUS, Bernardas. Sacharino byla. *Naujasis Židinys-Aidai*, 2003/7–8, p. 397–405.

GAMZAJEVAS, Mahiras. Tamsioji diplomatijos pusė. *Lietuvos žinios*, 2011 12 08.

GARŠKAITĖ, Rosita. Diplomatai-pranašai. Baltrušaitis ir Milašius. *Bernardinai*, 2015 05 22

KASPARAVIČIUS, Algimantas. *Didysis X Lietuvos užsienio politikoje: 1926 m. Lietuvos ir Sovietų Sąjungos nepuolimo sutarties sudarymo analizė*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas, 1996.

KASPARAVIČIUS, Algimantas. Dėl Lenkijos ultimatumo, jo priėmimo ir tolesnės „normalizacijos“. In: *Lietuvos istorija*, t. X, d. II: *Nepriklausomybė (1918–1940 m.)*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla, 2015.

KLIMAS, Petras. *Lietuvos diplomatinėje tarnyboje*. Vilnius: Mintis, 1991.

LAURINAVIČIUS, Česlovas. Jurgis Baltrušaitis – vilties diplomatas. In: *Jurgis Baltrušaitis: poetas, vertėjas, diplomatas*. Red. D. Mitaitė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 1999, p. 139–146.

LOSSOWSKI, Piotr. Polskie ultimatum do Litwy w marcu 1938 r. widziane z placówki RP w Tallinnie. In: *Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej*. T. XI. 1975, s. 231–237.

Pastaruosius šimtą metų niekas apie Jurgį Baltrušaitį rimtai nekalbėjo. Pokalbis su Nikolajumi Kotreliovu ir Jevgenijumi Cymbalu. Kalbėjosi M. Čepaitytė. *Literatūra ir menas*, 2016, Nr. 29–30.

REED, John. *Ten days that Shook the World*. New York: Boni & Liveright, 1919.

TAPINAS, Laimonas. „Imk, klajokli, žibintą vilties“. *Poeto ir diplomato Jurgio Baltrušaičio gyvenimo kronika*. Vilnius: Alma littera, 2000.

VĄŠKELIS, Bronius. *Žvilgsnis iš atokiau*. T. I. Sud. D. Kuiziniienė. Vilnius: Versus aureus, 2004.

ŽALYS, Vytautas. *Lietuvos diplomatijos istorija (1925–1940)*. T. I. Vilnius: Versus aureus, 2007.

ŽALYS, Vytautas. *Lietuvos diplomatijos istorija 1925–1940 metais*. T. II, d. I. Vilnius: Edukologija, 2012.

ŽUKAS, Konstantinas. *Žvilgsnis į praeitį: žmogaus ir kario atsiminimai. Medžiaga istorikams*. Chicago: Terra, 1959.

THE OTHER JURGIS BALTRUŠAITIS

Summary

VYTAUTAS ŽALYS

Jurgis Baltrušaitis came to study in Moscow as a young man. He did not maintain close ties with his homeland, was not genuinely interested in the cultural life of Lithuania, and did not participate in the restoration of Lithuania's independence. That was not so much a conscientious rejection of his national identity but rather a choice to participate in a larger, much more active, and richer cultural space. However, despite his choice at the time to engage with the Russian cultural world, Baltrušaitis accepted the position as first representative of Lithuania in Soviet Russia, and, from 1922, as Envoy Extraordinary and Minister Plenipotentiary of Lithuania to the Soviet Union.

When the poet Jurgis Baltrušaitis became a diplomat, he had numerous friends among the Moscow intelligentsia and among those who embraced the bohemian lifestyle, including prominent writers, poets, and playwrights (later, he issued Lithuanian visas to some of them, helping them leave Soviet Russia and thus saving his friends from the Red Terror). There were not many foreign diplomats in Moscow at the time, and Baltrušaitis initially had only few acquaintances among the Bolshevik political elite, or in the People's Commissariat for Foreign Affairs, but he continued to mingle with bohemian artists and writers of Moscow during the early period of his diplomatic service. Naturally, they were actively discussing Russia's future and their own fate. Baltrušaitis's correspondence with Kaunas from 1920 to 1922 gives the impression that he utilised Russian bohemian circles as his source of information about Bolshevism and Bolshevik politics in the new Russia. His diplomatic correspondence abounds in colourful expressions, strong emotions, and daring, albeit sometimes unrealistic predictions. His letters also contain numerous contradictions and prophesies as well as inaccurate information, which reflected the diversity of opinions on those matters among his close associates.

During this period, intellectual circles in Europe and the world frequently perceived positive elements in Bolshevism. In Jurgis Baltrušaitis's case, this tendency remained a consistent and permanently favourable orientation regarding the Bolshevik Russia and the Soviet Union. The diplomat's anti-Polish and pro-Soviet (partly pro-Russian) views gradually evolved into a particular geopolitical mission which he assigned to himself: to make as much use as possible of Bolshevik/Soviet support for Lithuania against Poland. After Poland resolved the 'Vilnius problem' by seizing the city by force from Lithuania in 1920, such an anti-Polish orientation became a fixture in Lithuanian diplomacy. On the other hand, contrary to 'Baltrušaitis case', the Lithuanian policy regarding the Soviet Union was more situational, that is, the orientation towards the Soviet Union was considered useful as long as it met Lithuanian interests in the Vilnius case. Jurgis Baltrušaitis's strict anti-Polish stance did not always go hand in hand with Lithuania's political mainstream. The architects of interwar Lithuanian foreign policy (Ernestas Galvanauskas, Augustinas Voldemaras, Stasys Lozoraitis, and others) made attempts to find ways of normalising relations with Poland. Unfortunately, their efforts were fruitless due to the Warsaw's rigid position.

Jurgis Baltrušaitis pursued the geopolitical goals that he had assigned to himself during his entire long-standing diplomatic career. The Lithuanian envoy's belief in the significance of his mission in

Moscow reduced his ability to resist Soviet influence, while his well-known Russophilia evolved into dangerous political illusions. This circumstance brought about frequent misunderstandings and even bitter conflicts between Jurgis Baltrušaitis and Kaunas. The leadership of the Ministry of Foreign Affairs had ample grounds for reproaching him: Kaunas was not happy with the reckless ways in which he carried out instructions from the Centre. The ministry was also angry about his obvious wish to please or find favour of the People's Commissariat for Foreign Affairs, and, moreover, some of Baltrušaitis's actions were considered disloyal to the state of Lithuania. Some influential Lithuanian diplomats who, even as they maintained friendly relations with Baltrušaitis, openly claimed that he was unduly favourable to Moscow's interests. This explains why, irrespective of their political leanings, many Lithuanian governments of the interwar period tried to replace the envoy in Moscow; however, until 1939 their attempts were thwarted due to various reasons, including Soviet resistance to such a change.

The policy of orientation to Soviet Russia and the USSR, consistently advocated by Jurgis Baltrušaitis during his tenure, resulted in a disaster for Lithuania, culminating in the country's occupation and annexation by Kremlin in 1940. Baltrušaitis's geopolitical goals were an utter failure for a simple reason: the mission was contrary to both European geopolitical realities and Lithuanian national interests of the time.

Gauta 2023 m. liepos mėn.

Priimta 2023 m. rugsėjo mėn.

Vytautas Žalys – humanitarinių mokslų daktaras, diplomatas, Lietuvos ambasados JAV patarėjas, generalinis konsulas Karaliaučiuje, Lietuvos Respublikos nepaprastasis ir įgaliotasis ambasadorius Moldovoje, Kanadoje, laikinasis reikalų patikėtinis Rusijos Federacijoje, keliatomės „Lietuvos diplomatijos istorijos“ autorius. Nuo 2021 m. rudens – URM Komunikacijos ir kultūrinės diplomatijos departamento Kultūrinės diplomatijos skyriaus vyriausiasis specialistas, LCVA Dokumentų sklaidos skyriaus vyriausiasis archyvistas. Moksliniai interesai: Lietuvos užsienio politikos ir diplomatijos istorija.

Adresas: Lietuvos užsienio reikalų ministerija, J. Tumo-Vaižganto g. 2, LT-01108, Vilnius
El. paštas: vytas.zalys@gmail.com

